Vidvan Mano Ranjani Series No. 20.

Haidimba-Vaidagdhya

श्रीमते शानाथ मुनिः
पुस्तकालय
No. 2/96
824
9.2.2009

"Hidimba's Love-stratagem"

An Amplification of
Madhyama-Vyayoga

A Drama in One Act

BY

BHASA

THE FATHER OF THE SAMSKRIT DRAMA

Specially adapted to the Stage

With Songs and Scenic Divisions

and

With a Critical Introduction and an Original Prologue

Initial BY .....

T. S. NARAYANA SASTRI, B. A., B. L.,
High Court Vakil
Madras

WITH A BHUMIKA IN SAMSKRIT

By Pandit M. Lakshmana Suri

PRINTED AT THE SIVARAHASYAM PRESS,
PARK-TOWN, MADRAS

All Rights Reserved] 1917 [*Price Annas* 12.

INTRODUCTION
TO
HAIDIMBA-VAIDAGDHYA

The play herewith presented to the public, as Vidvan Manō Rañjanī Series No. 20, is merely a compilation and does not lay any claim to originality. It may be stated in the outset that this piece entitled "Haiḍimba-Vaidagdhya" is merely an amplification of one of the most ancient plays in Samskṛit Literature. In fact, it is nothing but an adaptation of 'Madhyama-Vyāyōga', one of the smallest, and perhaps one of the most insignificant, of the numerous plays ascribed to Bhāsa, the Father of the Samskṛit Drama, who flourished in the 6th century B.C., during the earlier part of the reign of the great monarch [1] Śrī Harsha Vikramāditya

[1] Śrī Harsha Vikramāditya is mentioned by a host of Indian writers as one of the great Emperors of Ancient India at the time. He is said to have founded a new Śakābda called the Harsha Era (prevalent in Nēpāl and adjacent countries) in the year 457 B. C.—just 400 years before the commencement of the Mālava or the Vikrama Era—in commemoration of his having completely vanquished and driven out, in a great battle, the Śakas or the Persians who first began to make hostile incursions into India from the province of Sacæ under their most powerful and illustrious monarch, Cyrus the Great in 550 B. C., (marking out the Śaka-Kāla which is reckoned) just 2526 years after the death of Yudhishṭhira, which is believed to have taken place in the beginning of the Laukika or Sapta-

(1 The act of making suitable

of Ujjayinī surnamed Śakāri Vikramāditya, to distinguish him from the numerous other Vikramādityas, who have played an important part in the ancient history of India.

There is a strong tradition to the effect that our poet belonged to a low class of Āryas, that he was the Washerman-in-Chief of king Śrī Harsha Vikramāditya at Ujjayinī, that he wrote [2] twenty-four dramas in all, and that his brother

---

rshi Era which commenced on Chaitra Sudi 1 of the year 26 of the Kali Yuga corresponding to 3076 B. C. (Vide Kalhaṇa's Rāja-Taraṅgiṇi; III. 124-129; Sōmadēva's Kathāsarit Sāgara Vishamaśila Lambaka; Bhartṛi Mēṇṭha's Hayagrīva-Vadha Nāṭaka: Prastāvanā; Rāmila's Maṇiprabhā: Prastāvanā; Chitsukhāchārya's Bṛihat Śaṅkara Vijaya; Sadāśiva Brahmēndra's Guru-Ratna-Mālā; Ātmabōdhēndra's Sushumā; my English Introduction to Ratnāvali and Nāgānanda entitled 'Śriharsha the Dramatist'; my 'Age of Śaṅkara': Part I, Ch, II. pp. 24-25; and my "Kings of Magadha": pp. 158-160)

[2] The following are the names of the twenty-four dramas said to have been composed by Bhāsa, and they are arranged here according to the source of the plot from which they have been taken.

A. Plays based on Vālmīki's Śrīmad Rāmāyaṇa:

1. Bāla-Charita (Bāla-Kāṇḍa), quoted by Viśvanātha Kavirāja's in his S. D. VI. 85.
2. Pratimā-Nāṭaka (Ayōdhyā and Araṇya Kāṇḍas) in 7 Acts.
3. Abhishēka-Nāṭaka (Kishkindhā, Sundara and Yuddha Kāṇḍas) in 6 Acts.

poets and contemporaries, out of envy and prejudice, contemptuously styled him Dhāvaka (Dhoby-Poet). One day, the

4. Udātta-Rāghava (Uttarakāṇḍa), quoted by Rājaśēkhara in his Kavi-Vimarśa, by Śāradātanaya in his Bhāva-Prakāśa ; by Dhanika in his D.R. II. 54, III. 3, III. 22, and by Viśvanātha Kavirāja in S. D. p. 129 and 169.

N. B. Out of these four plays, only Nos. 2 and 3 have been recently published in the Trivandrum Samskṛit Series.

B. Plays based on Vyāsa's Mahābhārata :

5. Madhyama-Vyāyōga (Bhīmasēna saving a poor Brāhman family from the hands of Ghaṭōtkacha, his own son by Hiḍimbā, a Rākshasī, during the Pāṇḍava Vanavāsa) in 1 Act.

6. Pañcharātra (The story of Gōgrahaṇa during the Ajñāta Vanavāsa of the Pāṇḍavas and the marriage of Abhimanyu with Uttarā) in 3 Acts.

7. Dūta-Vākya (Śrī Kṛishṇa as a Messenger of Peace before King Duryōdhana, just before the commencement of the Great War) in 1 Act.

8. Dūta-Ghaṭotkacha (Ghaṭotkacha, on hearing the news of Abhimanyu's murder, goes out in great wrath and destroys the Kauravas in the disguise of a messenger of King Duryōdhana himself) in 1 Act.

9. Karṇa-Bhāra (The story of Karṇa, the great warrior, deprived of his *Kavacha* and *Kuṇḍala* by Indra, the King of the Gods, in disguise) in 1 Act.

10. Uru-Bhaṅga (Bhīmasēna, splitting Duryōdhana's thigh in the Great War), a Tragedy in 1 Act.

tradition goes on to say—which seems to be supported by Rājaśēkhara's reference—one day, while Śrī Harsha Vikramāditya was returning from a hunting excursion, he found his Washerman-in-chief seated with a manuscript in his

---

N. B. All the six plays have been published in the Trivandrum Samskṛit Series.

C. *Plays based on the Purāṇas :*

11. Avimāraka (Story relating to the marriage of Vishṇusēna, son of Sauvīrarāja, with Kuraṅgī, daughter of Kunti Bhōja, a contemporary of the Pāṇḍavas) in 6 Acts.

12. Bāla-Charita (The story of the birth and of the early history of Śrī Kṛishṇa) in 5 Acts.

13. Prabhāvatī (The story of the marriage of Prabhāvatī with Pradyumna, son of Śrī Kṛishṇa), quoted by Viśvanātha in S. D. p. 40 & 148.

N. B. The first two plays of this series, viz, Nos. 11 & 12 have been already published in the Trivandram Samskṛit Series.

D. *Plays based on the Paiśāchī Bṛihatkathā of Guṇāḍhya :*

14. Udayana Charita (The story of Vatsarāja's marriage with Vāsavadattā), quoted by Dhanika in his D. R. II. 53; in Visvanātha's S.D. p. 169, and by Kālidāsa in his Mēghasandēśa.

15. Pratijñā Yaugandharāyaṇa or Pratijñā-Nāṭaka (The story of Yaugandharāyaṇa effecting the escape of Vatsarāja with Vāsavadattā daughter of Pradyota), in 4 Acts.

16. Tāpasa-Vatsarāja, quoted by Abhinavagupta and Śīradātanaya in their works on Alaṅkāra.

hand, his attention so thoroughly engrossed with the book that he paid no heed to the clothes carried away by the wind, nor to the king approaching him. Śrī Harsha's curiosity was excited, and the washerman was taken to the

17. Svapnavāsavadatta or Svapna-Nāṭaka in 6 Acts.
18. Priyadarśikā, a Nāṭikā in 4 Acts.
19. Rātnāvalī, a Nāṭikā in 4 Acts.
20. Nāgānanda, a Nāṭaka in 5 Acts.

N. B. All the abovementioned dramas, excepting Tāpasa-Vatsarāja, have been published in the Trivandrum Samskṛit Series. The last three plays have been long ago published in various parts of India, under the name of Śrīharsha, who is generally mistaken for Harshavardhana Śīlāditya of Kanauj, the patron of Bāṇa.

E. Semi-Historical Plays :

21. Chārudatta or Daridra-Chārudatta (of which Śūdraka's Mṛichchhakaṭikā is merely an amplification) in 4 Acts.

22. Kiraṇāvalī (The story of the love of Mākanda and Kiraṇāvalī), a drama in 9 Acts abruptly said to end with the tragic catastrophe of the heroine, quoted by Rājaśēkhara, Śāradā-tanaya and by a host of Naiyāyikas, as a work which though containing benediction is still left unfinished.

N. B. The last play has not still seen the light of the day.

F. Original Plays :

23. Mukuṭa-Tāḍitaka, quoted by Chaṇḍapāla in his Damayantī-Kāvya.

24. Bhagavad-Ajjuka (A Farce in Prākṛit)

king together with his book, which turned out to be an exquisite drama—the Nāgānanda. The King was immensely pleased, and Bhāsa was at once raised to opulence and made a court-poet. It is said that he dedicated his last three plays—Priyadarśikā, Ratnāvalī and Nāgānanda—to his noble patron, Śrī Harsha, which thereafter went under the name of the king to whom they were ascribed by the poet himself.

Bhāsa (Bhāsaka) and Dhāvaka refer to one and the same individual, and these names are almost indiscriminately inter-changed in the various editions, we have, of [3] Māla-

N. B. These two plays also have not seen the light of the day. It is said that a copy of the last play has been found out by Rāmakṛisna Kavi, a great Telugu scholar, who has recently translated some of Bhāsa's plays into Telugu. It is suggested that Vāsavadattā, referred to by Bāṇa with great admiration, is not the paltry work of Subandhu, but a drama, composed by Saumila, one of Bhāsa's contemporary poets.

[3] For many generations past, Indian scholars have unanimously held that the three plays ascribed to Śrī Harsha were really written by a poet of Śrī Harsha Vikramāditya's court, call d Bhāsa or Dhāvaka. The Kāvyaprakāśa of Mammaṭa Bhaṭṭa is the most important record of this view. Commenting on the stanza which reckons fame and wealth among the fruits bestowed by poetry—"काव्यं यशसे ऽर्थकृते "etc.—the author says: "कालिदासादीनामिव यशः श्रीहर्षादे धावका (भासा) दीनामिव धनम् "—Fame to such as Kālidāsa, and Wealth to such as Dhāvaka (Bhāsa) from Śrī Harsha etc. Prof. Cowell's statement is a very sorry one that these oral traditions are of but little historical value. Further, as has been already shown, the above

vikāgnimitra and Kāvyaprakāśa, but the two names are never found together in any work whatsoever. Whether

---

view has been adopted by all writers on Indian Rhetoric and Dramaturgy, ancient and modern; and nothing but bare prejudice can induce one to question the authority of such an old written record as the Kāvyaprakāśa. Thus Mahēśvara in his Prakāśādarśā, commenting on the above lines of Kāvyaprakāśa writes as follows:—"श्रीहर्षो राजा। धावकेन (भासकेन) रत्नावल्यादीनि रूपकाणि तन्नाम्ना कृत्वा बहुधनं लब्धम्।"—that Dhāvaka (Bhāsaka) composed his Ratnāvalī and other plays in the name of his patron Srī Harsha, and obtained much wealth from him. The same opinion is held by Nāgēśa Bhaṭṭa in his Udyōta, by Vaidyanātha in his Prakāśaprabhā, and by Jayarāma in his Prakāśatilaka, when commenting on the above lines of the Kāvyaprakāśa. Śrī Tārānātha Tarkavāchaspati, one of the greatest Samskṛit scholars of modern India, supports this view and writes:—

"एत च, रत्नावल्यां वर्णितं सागरिकया सह वत्सराजसमागमवृत्तान्त मनुहरति। तस्य नाटकस्य धनप्रत्याशया कविना श्रीहर्षकृतया ख्यापितत्वेऽपि धावककृतत्वं, धावकस्य च एतस्मात् कवेः (कालिदासात्) पूर्वकालिकत्वं, ग्रन्थकृतैव स्वयं प्रस्तावनाप्रसंगेऽभिहित मित्यत स्तद्वृत्तान्त मनुसृत्य, एतद्ग्रन्थकारेण निरमायीति प्रतिभाति।"

—Vide his Preface to Mālavikāgnimitra, p. 8.

From this it is clear that this great Samskṛit Scholar holds Dhāvaka to be the author of Ratnāvalī, and to have lived earlier than Kālidāsa, who produced his drama called Mālavikāgnimitra in imitation of Bhasa's Ratnāvalī. In commenting on the passage in the Prastāvanā to Mālavikāgnimitra where reference is made by Kālidāsa to Dhāvaka (Bhāsaka, or Bhāsa)

the name of the poet be Dhāvaka, Bhāsaka or Bhāsa, the circumstances noted by Kāvyaprakāśa are quite in keeping with the view which external and internal evidences alike go to uphold. For, the proper construction of the sentence from Mammaṭa's Kāvyaprakāśa is this:—"(Among the benefits conferred by poetry, come) fame such as [1] Kālidāsa

---

and Saumilla and other Kaviputras, Tārānātha says: "धावकः नागानन्दरत्नावल्यादिग्रन्थकारक :—Dhāvaka was the author of Nāgānanda, Ratnāvalī aud other plays. Further Tārānātha Tarkavāchaspati has published his edition of Priyadarśikā under the name of Dhāvaka himself. It is thus clear from this great encyclopædic writer, whose "Vāchaspatyam Bṛihadabhidhānam" will ever stand as an imperishable monument of his Samskṛit erudition, that our poet, Bhāsa or Dhāvaka, is the real author of the three famous plays—Priyadarśikā, Ratnāvalī and Nāgānanda—though they now go under the name of Śrī Harsha.

N. B. It is a great pity that this fact has not attracted the attention of Mr. T. Gaṇapati Śāstriar, the learned editor of thirteen of Bhāsa's dramas in Trivandrum Samskṛit Series.

[1] Among the Samskṛit poets there appear to be nine different persons who have written works at various times under the name of Kālidāsa. A good deal of misconception prevails amongst the modern scholars as to their respective lives and times on the one hand, and as to the number and nature of the works they have respectively written. Kālidāsa referred to here is Mātṛigupta or Kālidāsa I, who flourished in the court of Śrī Harsha Vikramāditya of Ujjain above referred to as the patron of Bhāsa. This poet was a contemporary of Pravarasēna II, the 5th king of the Third Gōnandīya Dynasty

obtained from Śrī Harsha and wealth such as Dhāvaka (Bhāsaka or Bhāsa) obtained from Śrī Harṣha." The

---

who reigned at Kāśmīr according to the correct interpretation of Kalhaṇa's Rāja-Taraṅgini for 60 years from 527 B. C. to 467 B. C. It is said that Mātṛigupta himself ruled Kāśmīr as Regent for Pravarasēna II under the orders of the great Emperor Śrī Harsha Vikramāditya for 4 years and 9 months from 532 B. C. to 527 B. C. He also appears to have been a contemporary of Ādi Śaṅkarāchārya who lived from 509 B. C. to 477 B. C., and it is this poet that introduced the Great Āchārya to Śrī Harsha Vikramāditya at Ujjayini, and Pravarasēna II at Kāśmīr. Rāmila, the author of Maṇiprabhā, and Mēnṭha, the author of Hayagrīvavadha Nāṭaka, also appear to be his contemporaries. He is the famous author of the three dramas,

(1) Mālavikāgnimitra, written before he become a *portege* of Śrī Harsha Vikramāditya ;

(2) Vikramōrvaśīya, written in honour of his patron which secured him the kingdom of Kāśmīr ; and

(3) Abhijñāna Śākuntala, referred by Kumārila Bhaṭṭa in his famous Ślōka-Vārtika on the Śābara Bhāshya, a commentary on the Pūrva Mīmāmsā of Jaimini.

In his dramas, Kālidāsa chiefly imitates Bhāsa, the author of the 24 dramas above referred to. Besides these three dramas, he is said to have composed a Prākṛit Poem called Rāvaṇa-Vadha under the name of Sētubandha Mahākāvya and in the name of his patron Pravarasēna II. King Rāmadāsa, the Ruler of Jayapur and a friend and contemporary of Akbar Jalāladdin, in commenting on this poem says :

expression "श्रीहर्षादेः" standing as it does in the middle of the sentence, must be taken along with both extremes.

"धीराणां काव्यचर्चाचतुरिमविषये विक्रमादित्यवाचा
यं चक्रे कालिदासः कविकुमुदविधुः सेतुनामप्रबन्धम् ।
तद्वचाख्यासौष्ठवार्थं परिषदि कुरुते रामदासः स एव
ग्रन्थं जल्लालदीन्द्रक्षितिपतिवचसा रामसेतुप्रदीपम् ॥"

It consists of 15 Aśvāsakas, and the colophon at the end of each Āśvāsaka runs as follows:—

"इअ सिरिपवरसेणकारिए, कालिदासकए, दहमुहवहे, महाकाव्ये,
पन्दरहो आसासओ परिसमत्तो"

This Kālidāsa must be carefully distinguished from the remaining eight Kālidāsas.

(1) Kālidāsa II (Mēdhārudra):—He was a contemporary of Vikramārka, King of Mālava, who founded the Samvat or the Mālava Era of 57 B. C. He was one of the nine gems of his court, referred to in the famous stanza:

"धन्वन्तरि–क्षपणका–ऽमरसिंह - शंकु-
वेताळभट्ट - घटकर्पर – कालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचि र्नव विक्रमस्य ॥"

He is the author of the three Kāvyas, (I) Kumāra-Sambhava, (II) Mēghadūta and (III) Raghuvaṁśa. He is also said to have composed a treatise on Law and Ceremonials at the request of the king, and a work on Astronomy called Jyōtirvidābharaṇa. In the Śēshādhyāya of the latter work, the poet distinctly says:

"काव्यत्रयं सुमतिकृद् रघुवंशपूर्वं
जातं ततो ननु किय च्छ्रुतिकर्मवादः ।

From this,—as has been already pointed out by me in my English Introduction to Ratnāvalī published in 1902 under

ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं
श्रीकालिदासकवितो हि ततो बभूव ॥"

Jyōtirvidābharaṇa is evidently the last work of this Kālidāsa, and it was composed by him on the elapse of 3068 years after Kali, corresponding to 34 B. C., as he himself concludes:

"वर्षे सिन्धुर (८) दर्शना (६) ऽम्बर (०) गुणैः (३) याते कलौ सम्मिते
मासे माधवसंज्ञिते ऽत्र विहितो ग्रन्थक्रियोद्यक्रमः ॥"

Sushumā, a commentary by Ātmabōdhēndra on Sadāśiva Brahmēndra's Gururatnamālā states that he was a contemporary of the 9th Āchārya of the Kāmakōṭi Pīṭha at Kāñchī surnamed Kṛipā Śaṅkara who ruled the Maṭha from 33 B. C. to 8 A. D.

(2) Kālidāsa III (Kōṭijit):—This Kālidāsa is said to be a contemporary and disciple of Mūka Śaṅkara, the 20th Āchārya who reigned at the Kāmakōṭi Pīṭha for 39 years from 397 to 436 A. D. He is said to be the author of many erotic poems, such as (1) Ṛitu-Saṁhāra, (2) Śṛingāra-Tilaka, (3) Śruta-Bōdha (a work on Prosody); and he is also said to have written several Stōtras or Hymns of praise and adoration of Dēvī, such as Śyāmalā-Daṇḍaka, Navaratna-Mālā and a host of other minor poems in imitation of Saundarya-Laharī and Mūka-Pañchaśatī, composed by his Spiritual Guru, Śrī Mūka Śaṅkara.

N. B. These three poets are known as "Kālidāsa-Trayī" or the Three Great Kālidāsas; and Rājaśekhara, the author of several renowned plays—who flourished in the beginning of the 5th century A. D according to our researches, but who is placed by European scholars between 884 A. D. and 959 A. D.

the title "Śrīharsha the Dramatist"—it follows that Śrī Harsha Vikramāditya must have been the patron of both

—refers to these three Kālidāsas in his critical estimation of poets called Kavi-Vimarśa, as follows:—

"एकोऽपि जीयते हन्त! कालिदासो न केन चित्।
शृंगारे ललितोद्गारे, कालिदासत्रयी किमु॥"

(3) Parimala Kālidāsa or Kālidāsa IV (Padmagupta):—He is a great friend and contemporary of Bhōjadēva, King of Dhārā, who reigned according to all authentic accounts between 1014 and 1070 A. D. He is the author of a Mahākāvya known as Nava Sāhasāṅka Charita, celebrating the life of Sindhurāja or Sindhula, father of Bhōja. It is a beautiful historical poem composed in 18 cantos by Parimala Kālidāsa whose family name was Padmagupta. The colophon at the end of every canto describes him as the son of Mṛigāṅkadatta and he is no doubt the Kālidāsa who is said to have adorned the court of King Bhōja in the semi-historical work known as Bhōja-Prabandha. It is clear from this work that the father of Bhōja was also known as 'Vikramāditya' and 'Navasāhasāṅka'; and that his capital was Dhārā, the ancient seat of rule of the Paramāra Kings of Mālava, and even now an important city in Central India. He might very well be the author of some of the best stanzas attributed to Kālidāsa in Bhōja-Prabandha. He distinctly refers to the previous Kālidāsas and to their works, and he was chiefly instrumental in securing the throne to Bhōja from the hand of his wicked uncle Muñja. (Vide for full particulars to the English Preface of my Tamil Drama "Bhōja Charitram", pp. VI-XII.)

(4) Kālidāsa V (Yamakakavi):—He is the author of Nalōdaya or 'Rise of Nala' which describes the restoration to

the poets referred to above: only Dhāvaka or Bhāsa must have lived in the earlier part of the reign of Śrī Harsha

---

power of King Nala after he had lost his all. The chief aim of the author is to show off his skill in the manipulation of the most varied and artificial metres, as well as all the elaborate tricks of style exhibited in the latest Kāvyas. Rhyme even is introduced, and that too, not only at the end of, but within metrical lines. It consists of 4 Uchchhvāsas and is evidently later than the Naishadhīya Charita, a Mahākāvya by Śriharsha who belongs to the 12th century A. D.

(5) Nava Kālidāsa or Kālidāsa VI :—He is the author of the beautiful poem called Champū-Bhāgavata, composed in 6 Vilāsas ; and the poet appears to be a non-Brāhman belonging to the Vēllāla caste in Southern India. At the end of the 6th Vilāsa, the poet describes himself as follows :—

" यस्मिन् शंकरदारसौरभजरीजृम्भत्कटाक्षच्छटा-
पाताः कल्पलतावितानसुमनोगुम्भप्रियंभावुकाः ।
तस्याऽसौ नवकालिदासविदुषः षष्ठोऽपि काव्यामृते
चम्पूनामनि धीमतां कृतसमुल्लासो विलासोऽगमत् ॥ "

His commentator, Akkayasūri, in his Vyākhyā called Ratnāvalī, remarks about his parentage as follows :

" वेल्लालकुलवाराशिजातशीतांशुना ऽमुना ।
कालिदासेन नव्येन शीतं श्रोत्रनभः कृतम् ॥
कालिदासस्य नव्यस्य निसर्गमधुरा गिरः ।
टीका रत्नावळी भूषा तथा ऽप्यासां भव त्वसौ ॥ "

इह खलु वेल्लालकुलशिरोमणि स्तत्रभवान् नवकालिदासो नाम महाकविः सकल कल्याणगुणशरण्यस्य भगवतो वासुदेवस्य गुणक्रियास्वरूपप्रतिपादनाऽविनाभूततया

Vikramāditya; and Kālidāsa I, the author of these famous plays—Mālavikāgnimitra, Vikramōrvaśīya and Śākuntala

---

निरतिशयपुरुषार्थसाधनं.....लौकिकपुरुषार्थोपयिकं च भागवतचम्पूनामकं महाकाव्यं चिकीर्षुः.....आशीरूपं मंगलं.....निबध्नाति । ”

The poet, therefore, clearly appears to be a learned Samskṛit scholar belonging to the Vēllāla caste and he probably flourished in the 15th century A. D. He should not be however mistaken for the author of the Champū-Bhāgavata in 5 Taraṅgas, recently published in Telugu character under the name of Ambhōja or Varṇādhika Bhōja, a Telugu Niyōgi Brāhman generally known as Padmarāja.

(6) Akabarīya Kālidāsa or Kālidāsa VII:—He was a contemporary of Akbar, the Great Mogal Emperor who flourished in the 16th century A. D. He is described in the Kāvya Mālā Series to have composed a number of *Samasyās* in Samskṛit language. (Vide Kāvya Mālā, Part I. p. 8, Foot-note—‘ अकबरीयकालिदासस्तु चतुर्थोऽर्वाचीनः ’)

(7) Kālidāsa VIII:—He appears to be a native of the Tanjore District, and seems to be well-acquainted with the Brāhman widows with their shaven heads and the yellow-clothed Sannyāsins of Māyavaram on the banks of the Kāvēri. He appears to have lived about 200 years ago in the luxurious court of the Tanjore Palace. He is said to be the author of Prahasana Nāṭaka, a most obscene book that I have come across in the field of Samskṛit Literature. It is wrongly believed by some scholars, by the mere accidental coincidence of the name, to be the work of the same great poet, the author of the three famous dramas Śākuntala etc. It is a sacrilege to ascribe this worthless Prahasanam to such a highly noble and exalted poet as the first Kālidāsa or, indeed, to any other Kāli-

must have lived during the latter part of the reign of the same famous Emperor, whom he has immortalised in unmistakable terms in his second drama, Vikramōrvaśiya.

---

dāsas above described. The sooner the book is prdscribed, the better.

(8) Abhinava Kālidāsa or Kālidāsa IX (Mādhava):—He is quite a modern writer who died recently about 8 years ago. He is said to have written or compiled the semi-historical work called Saṅkshēpa Śaṅkara Jaya, from the materials furnished to him in Ānandagiri's Prāchīna Śaṅkara Vijaya and Vyāsāchala Kavi's Śaṅkara Vijaya Kāvya. It is now ascribed by the publishers to Mādhavāchārya or the famous Vidyāraṇya Svāmin, who practically re-founded the Śṛiṅgēri Maṭha in 1331 A. D., though it is not in his usual style of writing, and does not bear his name in the body of the book itself. As stated in the very first verse,—प्राचीनशंकरजये सारः संगृह्यतेमया '—it is merely a compilation chiefly from Prāchīna Śaṅkara Vijaya, and the description given of the author in the Introductory chapter is sufficient to indicate, that it is not the work of that great teacher Vidyāraṇya and that it was written only by a modern writer under the pseudonym of Mādhava (Nārāyaṇa) who calls himself as Nava Kālidāsa:

"सामोदै रनुमोदिता, मृगमदै रानन्दिता चन्दनैः,
मन्दारै रभिनन्दिता प्रियगिरा, काश्मीरजैः स्मेरिता।
वागेषा नवकालिदासविदुषो दोषोज्झिता दुष्कवि-
व्रातैर्निष्करुणैः क्रियेत विकृता धेनु स्तुरुष्कै रिव॥"

(Vide for fuller particulars to note No. 138, pp. 145 to 157, of Part I, Chapter III of my "Age of Śaṅkara").

The classical drama in the Saṁskṛit language practically begins with our poet, and Bhāsa might be well described as the Father of the Saṁskṛit Drama. Though we find the first traces of the Saṁskṛit Drama in some of the earliest hymns of the [5] Ṛig Veda and the Zendavesta during so early

---

[5] The origin of the Samskṛit Drama must be ultimately traced to some of the hymns in the Ṛig Vēda, which are in the form of *Saṁvādas* or dramatic dialogues between various personages described in them. As examples of these dramatic dialogues in the Vēdas, we may cite,

(I) Yamī-Yama Saṁvāda (Ṛig. X-10);

(II) Paṇi-Saramā Saṁvāda (Ṛig. X-108); and

(III) Urvaśī-Purūravas Saṁvāda (Ṛig. X-85).

The first is a Love-Poem, with Śṛiṅgāra (Erotic Setiment) as its predominant *Rasa*, relating to the *love* between Yama and Yamī, the twin brother and sister, children of Vivasvat—the Adam and Eve of the Jews—and it appears to have been chosen by the Vēdic bard before the Brāhman Āryas settled in India. (Vide Adharva Vēda, XVIII. 3-13, which distinctly says that they are the first man and woman.) The second is a beautiful dialogue between Asura Paṇis and Dēva Saramā, with Vīra (Heroic Sentiment) as its predominant *Rasa*, and it illustrates the ancient Rāja-nīti of the Eastern *Ā*ryas before they became separated into Irānians and Indians. The third is a Love-plot in both aspects of Śṛiṅgāra—Sambhōga (Love in Union) and Vipralambha (Love in Separation)—and it depicts the love between King Purūravas and the nymph Urvaśī, which forms the foundation of Kālidāsa's famous drama, Vikramōrvaśīya, the plot of which had been already fully developed in the Śatapatha Brāhmaṇa and the Mahābhārata. (Vide for fuller

an epoch as the Chhandas Period, at the latter half of Kṛita Yuga when the Eastern Āryas—the ancient Hindus and Irānians—were still living together under the various names of Dēvas and Asuras, north of the Himālayas in Central Asia ; still it cannot be said that the drama had taken a definite shape during that period. There is no doubt that we find the names of many of the ancient Saṁskṛit dramas[6], as

particulars to my "Daśarūpakōtpatti" in Saṁskṛit, published as an appendix to my stage edition of Nāgānanda in 1903).

[6] As examples of some of these ancient Saṁskṛit dramas, we may mention the following :

(1) *Samudra-Mathana*—It is a Samavakāra said to have been composed by Pitāmaha or Brahmadēva; and according to Bharata Muni, it is said to have been enacted for the first time before the Dēvas during the festival called Indradhvaja Mahōtsava.

(2) *Tripura-Dāha*—It is a Ḍima, also ascribed to Pitāmaha, and is said to have been first enacted before the Great God Paramēśvara, on the northern slope of the Himālayas by Bharata Muni himself with the Celestial nymphs (*Apsarases*) as actors and actresses.

(3) *Lakshmī-Svayaṁvara*—It is a Nāṭaka said to have been composed by Sarasvatī, the consort of Pitāmaha, and it is said to have been enacted before Indra's court by Apsarases with the help and training of the Sage Bharata. Kālidāsa also alludes to the performance of this drama in his Vikramōrvaśiya, where Urvaśi and Mēnakā are said to have taken the part (Bhūmikā) of Lakshmī and Vāruṇī respectively.

(4) *Jāmadagnya-Jaya*—It is a Vyāyōga, like the present play, said to have been written by Bharata Muni himself. It

distinct dramatic pieces, mentioned in the works of ancient authors such as Bharata's Nāṭya-Śāstra and Patañjali's

---

alludes to the defeat of Kārtavīryārjuna or to the subjugation of the military tribe by the Brāhmanical hero Paraśu Rāma, the son of Jamadagni. The Daśarūpaka also specifies this as an example of the Vyāyōga.

(5) *Kusumaśēkhara-Vijaya*—It is a Rūpaka of the class of Îhāmṛiga, one of the ten classes of the Saṁskṛit major dramas, also ascribed to Bharata Muni.

(6) *Śarmishṭhā-Yayāti*—It is an Aṅka (one of the ten kinds of Rūpakas or major plays) also ascribed to Bharata Muni, and it is said to have been enacted for the first time before the great king Nahusha, while he was holding the high office of Mahēndra, the king of the Dēvas.

(7) *Saugandhikā-haraṇa*—It is a drama in one act, relating to the rape of a princess named Saugandhikā which directly contravenes, as is the case in the present drama, the rule of modern rhetoricians relating to the exclusion of love and females in the play, In the Buddhistic accounts of Maudgalyāyana and Upatishya, two of the direct disciples of Gautama Buddha, it appears that this play was enacted before them on a certain auspicious day at Rājagṛiha, the capital of the Magadha Kings at the time.

(8) *Kaṁsa-Vadha* or 'the Slaying of Kaṁsa' and

(9) *Bali-Bandha* or 'the Binding of Bali'.

These two plays belong to the class of Nāṭakas and are ascribed to the great Grammarian Pāṇini and are distinctly referred to in his great poem called "Pātāla Vijaya". We learn from the Mahābhāshya, that these two plays were enacted by Saubhikas in Patañjali's time.

Mahābhāshya, in which latter work, we find a few verses and passages quoted from some of these dramas. But none of them have come down to our time.

The poet has taken up for his subject a fine episode from the Mahābhārata, just as he took up before the story of Rāmāyaṇa as the subject of his excellent dramas, Bāla-Charita, Pratimā Nāṭaka, Abhishēka Nāṭaka and Udātta-Rāghava This is first of the plays which he had evolved from the Mahābhārata,—Pāncharātra, Dūta-Vākya, Dūta-Ghaṭōtkacha, Karṇa-Bhāra, and Ūru-Bhaṅga, being his other plays based upon the story of Mahābhārata. The two Great Indian Epics, the Rāmāyaṇa of Vālmīki, and the Mahābhārata of Kṛishṇa Dvaipāyana Vyāsa, form an inexhaustible treasure of religious and moral instruction, imparted not by dry precepts but enforced by the history of living men, princes and warriors, sages and hermits, in fact, persons of every specimen of humanity that can interest man at all times and in all countries. The Mahābhārata in particular is the Hindu's perfect storehouse of Religion and Philosophy, Profit and Pleasure. It is his Dharma-Śāstra and Artha-Śāstra ; it is his history and biography ; it is his astronomy ; it is his arithmetic ; it is the means of his self-knowledge; it is the means of his acquisition of emancipation. As the well-known saying goes—"**भारतःपञ्चमो वेदः**" —it is regarded as the supplement of the Vēdas in the matter of understanding Brahman. In brief—"**न त दस्ति हि लोके ऽस्मिन् भारते य न दृश्यते**"—the Mahābhārata is the one book that is held to be of great value in India. Western scholars

used to compare the Mahābhārata to a national bank of unlimited resources upon which succeeding poets and dramatists, age after age, have freely drawn the plots of their respective poems and dramas, without being able to bring about a sensible diminution; and consequently a knowledge of Mahābhārata enables one to understand without any difficulty the plots of nearly all the dramas and poems written either in Saṁskṛit or in the Indian vernaculars in later times. It has been truly remarked by Sir Rabīndra Nāth Tagore, one of the greatest of our modern poets: "Hence it is that centuries have rolled on, but the Rāmāyan and the Mahābhārat have flowed through India with undiminished volume. They are read daily in every village, in every house,—as welcome in the grocer's shop as in the royal palace. Blessed are the two poets whose true names have been lost in the vast wilderness of Time, but whose words still flow, carrying a copious stream of strength and peace to the doors of millions of men and women, and fertilising the heart of modern India with rich loam incessantly brought down from hundreds of past centuries. Therefore, it will not be correct to call the Rāmāyan and the Mahābhārat epics only; they are histories too;—not the history of incidents, which concerns a particular age only, but the 'Eternal History of India'. Other histories change with the passage of time; but this history has suffered no change. The history of what has been the object of India's devoted endeavour, of India's adoration, and of India's resolve, is seated on the throne of Eternity in the Palace of these two vast Epics."

It has been well said by Sir Monier Williams, one of the greatest of Saṁskṛit scholars in Europe: "No one too can read either the Rāmāyaṇa or the Mahābhārata, without feeling that they rise above the Homeric poems in this—that a deep religious meaning appears to underlie the narrative and that the wildest allegory may be intended to conceal a sublime moral, symbolising the conflict between good and evil, and teaching the hopelessness of victory in so terrible a contest without purity of soul, self-abnegation and subjugation of passions." This small drama also is inspired by the same high ideals and is accordingly a genuine and true representation of our ideal life and deserves our warmest regard and love.

The plot of the original play called Madhyama Vyāyōga had been, no doubt, taken by Bhāsa from the story of Hidimbā and Ghaṭōtkacha as depicted in the Ādi Parvan of the Mahābhārata; and the story of Bhīmasēna saving a poor Brāhman family from the hands of Ghaṭōtkacha is clearly a counter-part of the story of Bakāsura and his subjugation by Bhīmasēna while living at a Brāhman's house in Ekachakrāpura as depicted in the Adhyāyas relating to Baka-Vadha Parvan. The story of the original play has been briefly narrated by Mahāmahōpādhyāya Pandit M. Lakshmaṇa Sūri in his valuable Saṁskṛit Introduction to this amplification and adaptation of the said play. The narrative as depicted by the poet is, indeed, very simple; and I do not know whether the poet intended it, or not, but there is a running under-current of suggestion in

the original play itself, which shows that the poet had a certain definite purpose in dramatising this simple plot. In adapting the play to the modern requirements of the present stage, I have tried my best to bring out, in clear and unambiguous terms, the said main object of the play, and the many valuable lessons intended to be illustrated by it by enforcing high moral and spiritual truths, and by presenting, as it were in a nut-shell, the quint-essence of all our ancient religion and philosophy by enlarging the drama with appropriate quotations and songs, chiefly taken from Bhāsa's own other works, supplemented from the works of great poets like Kālidāsa, Bhavabhūti, Jayadēva etc.

The following is a brief account of the marriage of Hiḍimbā with Bhīmasēna, and of the birth of Ghaṭōtkacha, son of Bhīmasēna by Hidimbā, as narrated in the Mahābhārata. We are told that after Pāṇḍu's death, when the five Pāṇḍava brothers were first taken to Hastināpura with their revered mother Kuntī, (Yudhishṭhira was 16 years of age, Bhīmasēna 15 years, Arjuna 14 years, and the twins Nakula and Sahadēva 13 years.) They managed to live for 13 years with Dhṛitarāshṭra and his sons. Duryōdhana, being jealous of the enormous power wielded by the Pāṇḍavas, and of the exalted position to which Yudhishṭhira had been raised was terribly anxious to get rid of them; and in consultation with his wicked maternal uncle Śakuni, he induced the five Pāṇḍava brothers to go to Vāraṇāvata and stay there in a house specially constructed by him out of inflamable materials. His object was, that after the Pāṇḍ-

avas had stayed there for some time, to set fire to the said house, and to have the Pāṇḍavas with their mother burnt to death with the said house. But fortunately they were apprised in time, of his foul plans, by Vidura. The Pāṇḍavas were, at first, taken by surprise; but as an attempt to run away from the place was not advisable, they prepared an under-ground passage and set fire to the lac-house themselves and made their escape disguised as Brāhmans.

At that time, Bhīmasēna was 28 years old and the brothers still remained unmarried. They first arrived at a place which was inhabited by a Rākshasa named Hiḍimba, 'a cannibal of frightful appearance, with red eyes, long teeth, and a complexion as black as the rain cloud.' Seeing that some persons had entered within his limits, he sent his sister Hiḍimbā to inquire who they were and the purpose which brought them. She set out on her errand, but on arriving at the place, was so charmed with the handsome appearance of Bhīma that far from carrying out that behest of his brother, she stood gazing at him completely enamoured and was still standing there; when her brother, seeing that she had not returned as soon as she ought, himself came over to the place, eager to inquire about the real state of things. He now realized what had happened and reproaching his sister for her fickle nature he rushed towards her. Bhīma interceded on her behalf, and he was, of course, quite a match for him, and a violent struggle ensued. At last Bhīma succeeded in catching hold of the giant's waist; and lifting him up, threw him down on the ground with such

violent force, that his bones were broken to pieces and he died. Left without a protector, Hiḍimbā offered to marry the victor; and on the express condition[7] that she should live separately from him as soon as a son was born to her and that she should come to him whenever he desired her in privacy. Bhīmasēna married her with the consent of his aged mother Kuntī and his elder brother Yudhishṭhira; and from that time he lived with her continuously for six months. At the end of this period, she conceived, and a powerful son, Rākshasa in appearance and power, was

---

[7] Compare the Mahābhārata, I—168.

" समक्षं भ्रातृमध्ये तु तां चोवाच स राक्षसीम् ।
शृणु राक्षसि सत्येन समयं ते वदाम्यहम् ॥ १५ ॥
यावत्कालेन भवति पुत्रस्योत्पादनं शुभे ।
तावत्कालं चरिष्यामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १६ ॥
विशेषतो मत्सकाशे मा प्रकाशय नीचताम् ।
उत्तमस्त्रीगुणोपेता भजेथा वरवर्णिनि ॥ १७ ॥

Compare also the Mahābhārata, I—169.

भीम उवाच,

" सहवासो मया जीर्ण स्त्वया कमलपालिके ।
पुन र्द्रक्ष्यसि राज्यस्था नित्यभाषत तां तदा ॥ २१ ॥

हिडिम्बोवाच,

" यदा मां संस्मरेः कान्त ! रिरंसू रहसि प्रभो ।
तदा तव वशं भूय आगन्तास्म्याऽऽशु भारत ॥ २२ ॥
इत्युक्त्वा सा जगामाशु भाव मासज्य पाण्डवे ।
हिडिम्बा समयं स्मृत्वा स्वां गतिं प्रत्यपद्यत ॥ २३ ॥ "

immediately born to them and he was called[3] Ghaṭōtkacha, because he had a head like an earth pot (Ghaṭa) and a tuft with erect hairs (Utkacha) and he was to be a great help to the Pāṇḍavas in the ensuing Great War which was fought at Kurukshētra.

The time of the play is laid during the interval of the period of exile of the Pāṇḍavas in the forest for 12 years;

---

[3] Compare the Mahābhārata. I—169.

'ततो ऽलभत सा गर्भं राक्षसी कामरूपिणी ।
अतृप्ता भीमसेनेन सप्तमासोपसंगता ॥ ६ ॥
प्रजज्ञे राक्षसी पुत्रं भीमसेना न्महाबलात् ।
विरूपाक्षं महावक्त्रं शंकुकर्णं विभीषणम् ॥ ७ ॥
भीमरूपं सुताम्राक्षं तीक्ष्णदंष्ट्रं महारथम् ।
महेष्वासं महावीर्यं महासत्त्वं महाजवम् ॥ ८ ॥
महाकायं महाकालं महाग्रीवं महाभुजम् ।
अमानुषं मानुषजं भीमवेग मरिन्दमम् ॥ ९ ॥
पिशाचका नतीत्याऽन्यान् बभूवाऽति स मानुषान् ।
बालोऽपि विक्रमं प्राप्तो मानुषेषु विशांपते ॥ १० ॥
सर्वास्त्रेषु वरो वीरः पूकाम मभव ट्टली ।
सद्यो हि गर्भं राक्षस्यो लभन्ते पूसवन्ति च ॥ ११ ॥
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपकाः ।
पूणम्य विकचः पादा वगृह्णात् स पितु स्तदा ॥ १२ ॥
मातु श्च परमेष्वास स्तौच नामाऽस्य चक्रतुः ।
घटोहास्योत्कच इति माता तं पूत्यभाषत ॥ १३ ॥
अभवत् तेन नामाऽस्य घटोत्कच इति स्म ह ।
अनुरक्तश्च ता नासीत् पाण्डवान् स घटोत्कचः ॥ १४ ॥"

and nearly 30 years had, at least, elapsed since Ghaṭōtkacha was born to Hiḍimbā by Bhīmasēna who was himself then about 58 years old. For according to the Mahābhārata (I. 134) the Pāṇḍavas after leaving Hiḍimbā's forest lived for 6 months in Ekachakrāpura disguised as Brāhmans in a Brāhman's house ; when it was that Baka, a friend of Hiḍimba and an eater of Brāhmans was slain by Bhīmasēna at the request of his revered mother Kuntī to save the family of the Brāhman in whose house they were living. They then continued their journey through the Matsyas, the Trigartas, the Kīchakas and Pāñchālas and arrived at the Capital of King Drupada, who was holding a great Svayaṁvara for the bestowal of the hand of his daughter Draupadī. Kings and princes from all parts of the country had gathered there, and the Pāṇḍavas too went to the place disguised as Brāhmaṇas, where they lived for one full year. After their marriage with Draupadī, the position of the Pāṇḍavas had become considerably strengthened and they successfully managed to go back to Hastināpura, where they again lived with Dhṛitarāshṭra and his sons for a period of 5 years at the end of which period the Pāṇḍavas and Kauravas effected a division of their kingdom, and Yudhishṭhira was crowned King at Indraprastha, then an altogether uncultivated tract of land, full of forests, which the Pāṇḍavas turned into a most beautiful city with the help of Viśvakarman, where Yudhishṭhira continued to reign for an un-interrupted period of 23 years. The pomp and eclat with which the Rajasūya was celebrated by Yudhishṭhira with the help of his brothers, who had nearly conquered the

whole of India, had excited the jealousy of Duryōdhana once again, who, in consultation with Śakuni and Karṇa, brought about the game of dice, wherein Yudhishṭhira staked everything that he possessed on the surface of the earth, and which resulted in the Pāṇḍavas going in exile for 12 years, passing the thirteenth "*incognito*".

The story of the present play as amplified by me under the name of Haiḍimba Vaidagdhya or as more fully expressed "Haiḍimba-Praṇaya-Vaidagdhya"—"Hidimbā's Love-Stratagem"—may be briefly summarised as follows:—

INTRODUCTORY

Agreeably to the conditions laid on them by Dhṛitarāshṭra, the five Pāṇḍava brothers had left Hastināpura and were now spending their period of exile with their faithful wife Draupadī in the Hermitage of Śālihōtra near the forest of Hiḍimbā Dēvī, on the southern slope of the Himālayas, where the latter had been living a life of Niyama with her son Ghaṭotkacha and his Rākshasa followers. Excepting Bhīmasēna, the middlemost (Madhyama) amongst the sons of Kuntī, all the other brothers including Draupadī who had been specially invited for a great sacrifice which was celebrated by Dhaumya, their family priest, had gone away to the Hermitage of Dhaumya, leaving Bhīmasēna alone behind them to look after their hermitage.

Hiḍimbā, his most dutiful wife, who had been, ever since her separation from her dear lord, leading a life of penance in that sacred forest, hitherto inhabited only by the

Rākshasas, casually comes to learn from her Rākshasī friends that Bhīmasēna was living alone near the precincts of that forest and that her union with him 30 years ago in the same forest was still dearly remembered by her lord. Desirous of securing the pleasure of her lord's company once again, after that period of long separation, during which they had lived apart from each other, even without knowing each other's welfare, Hiḍimbā devises in her own Rākshasī-like fashion, a clever stratagem by which Bhīmasēṇa might be induced to go over to her place without her movements being observed even by her dearest companions. Knowing fully well that there was no other human being within the entire precints of that forest excepting Bhīmasēna,—now his brothers and wife having gone away from the hermitage, she pretends with her simple-hearted and brave son Ghaṭōtkacha, that she had taken a vow and that will be completed only on her securing the flesh and blood of a human being answering to the description of a Mahāpurusha as her diet on the close of the Upavāsa-pāraṇā, and that he should go about and seek a man answering to the said description within the precints of that sacred forest, and bring him alive within that evening to be disposed of by her as she liked. She also inwardly wishes that his giant-like son Ghaṭōtkacha should be humbled by her lord, as he was very proud of boasting that there was no one equal to him in the whole world in duel knowing full well that her lord was more than a match for him in that art of fighting.

SCENE I—Place: A mountainous forest near the Hermitage of the Pāṇḍavas in Kurujāngalā. Time : Afternoon.

The artless Ghaṭōtkacha, without knowing the real motive of his mother, comes out with his ferocious appearance, in search of a Mahāpurusha to be taken as food by his revered mother for her evening Upavāsa-pāranā, to the very same hermitage in which Bhīmasēna was living. Though born as a Rākshasa, he knows and feels that this act was wrong and sinful ; but his great respect for his mother makes him obey her command at any cost. Just then, by accidence, a poor Brāhman family, consisting of an aged Brāhmaṇa, (Kēśavadāsa), his wife Suśīlā (Brāhmaṇī), and his three major sons, Kuśika (Jyēshṭha), Sugata (Madhyama), and Bharata (Kanishṭhā), happen to pass through the said forest on their way from Upagrāma, an Agrahāra in Kurujāngala to the house of one Yajñabandhu, the maternal uncle of the old man, who was living in a village called Udyamagrāma in the northern portion of the said forest, to attend the Upanayana ceremony of his son, which was being celebrated there. Ghaṭōtkacha after wandering for a long time in the forest in search of a person answering to the description given to him by his mother, notices them with joy, and finds to his satisfaction that one of the sons of this old Brāhman bore all the characteristics of a Mahāpurusha, just neither too young, nor too old ; and with a view to carry away one of them, he threatens them with his fearful appearance, and the poor Brāhman family becomes terribly afraid of him and entreats him by appealing to his mercy in various ways to let them go unhurt. Ghaṭōtkacha allows them to go uninjured, on one condition only, viz, that one of them should go with him to be eaten away by his mother ; and finding

that there was no other alternative left to them to effect any escape, each member of this noble Brāhman family readily offers himself or herself as a prey to be devoured by the Rākshasī after her fast, to save the rest of the members from destruction. The Brāhmaṇi's offer is sternly refused by Ghaṭōtkacha on the ground that his mother did not want a *woman* for her prey, and Kēśavadāsa is rejected on the ground that he was *too old*. The father is unwilling to part with his *eldest son;* and the mother is equally not inclined to sacrifice her *youngest son*. Sugata, the *middlemost* amongst the sons of the Brāhmaṇa, gladly and willingly offers himself to be sacrificed, and persuades the rest to part with him to be taken away by the Rākshasa as a prey to his fasting mother.

Ghaṭōtkacha finds in Madhyama all the great qualities of a Mahāpurusha and thinks that he is just the sort of person required by her mother; and he gladly accepts his offer. Sugata takes his final leave of his aged and revered parents and his beloved and affectionate brothers who can scarcely tear themselves from his dear and sweet company. Led by Ghaṭōtkacha, Madhyama leaves the place with the greatest satisfaction in his heart that a golden opportunity had presented itself to him to do *Parōpakāra*—good to others—in his own humble way, which he considers to be his highest duty. He makes only one request of the Rākshasa that he may be allowed a few minutes to go to an adjoining stream to clense himself and perform his evening prayer—*Sāyam Sandhyā* and make himself ready for his great journey into the other

world; and Ghaṭōtkacha, who had the greatest admiration for his undaunted courage and unparallelled self-sacrificing spirit, readily grants his prayer and goes away with him.

The unfortunate parents bereft of their dear and promising son, the crown-jewel of their family, become bewildered and even mad for a time; and immersed in deep sorrow, they lose their consciousness and fall down senseless on the ground. The young boy cannot bear this miserable sight and swoons supported by the eldest son, who after pathetically describing the situation, and reflecting on the miserable plight to which his mother country had been reduced and the utter helplessness of man in counteracting against the evil effects of fate, also faints and falls down.

Scene 2—Place: On the bank of a mountain stream in the same forest. Time: Sun-set.

The Brāhman's son, Madhyama, enters, soliloquising upon the evanescent nature of human life and existence, with his mind perfectly tranquil and calm, and with his heart full of joy and contentment. He rejoices at the thought of his having been able to save his family from utter destruction by offering his own worthless body as food to be eaten away by the Rākshasa's mother after her fast. The serene and peaceful scenery around him, with the glorious sun setting on the bank of the river near by, with its tall and shadowy trees and bowers, inspires him with the true spirit of his Sanātana Religion and makes him all the more devoted to the Supreme God: and he goes out to the river to bathe in

its sacred waters and perform his evening Sandhyāvandana by offering his grateful prayers to the Lord of all Creation, the Great Nārāyaṇa.

As Madhyama is leaving the place, we see his aged father Kēśavadāsa entering the stage in great sorrow, with tears overflowing his eyes, searching after his most beloved and noble-hearted son. .Finding him no where, he takes him to be dead and to have been already eaten away by the Rākshasī; and he cries out most pathetically over the cruel fate which had overtaken his son. Without this son, the whole world appears to him empty, and in his madness he raves after him. He blames himself for having foolishly consented to part with his son, instead of quitting his life then and there; and at the thought of the sad fate of his young daughter-in-law, he resolves to put an end to his life. He knows that Ātma-Hatti (self-slaughter) is the most grievous of all sins which lead man to the lowest depths of Hell; and yet he cannot but think that this is after all the best course left open to him in this miserable world. He becomes choked with grief, feels himself completely exhausted and falls down senseless on the ground, mourning over the sad fate of his dear son and of his beloved wife.

Ghaṭōtkacha, who had been waiting for a long time for the return of the Brāhman's son from the river, grows impatient at his non-arrival in time, and fears that it will be unfortunately too late for his revered mother to have the promised food after her fast that evening. Accordingly he comes in search of the young Brāhmaṇa and mistaking

Kēśavadāsa who had been lying there without consciousness, for his son Madhyama, he revives him and raises him up; but to his great disappointment he finds him to be the aged father of that unfortunate boy. In his impatience he forgets even the usual civility, and asks the old father to call out his son and send him at once with him. Kēśavadāsa takes it as a fresh insult hurled against him, and vexedly replies that it was too much even for a Rākshasa to tease him in that way. Ghaṭōtkacha keenly feels for his rude behaviour towards the Brāhman and freely apologises to him. But as it was getting too late for his mother to take her promised food after the fast, which was to be completed by that evening, Ghaṭōtkacha requests the old Brāhman to let him know at least the name of his son. The poor father cries out " Ah ! Madhyama ! " and swoons once again. Ghaṭōtkacha now takes " Madhyama " to be the name of the Brāhman's son and calls him aloud.

Bhīmasēna, the middle brother among the sons of Kuntī, who had been taking his usual evening exercise (Vyāyāma) near that place, hearing a loud voice calling out " Madhyama ! Madhyama !!" thinks that some body requires him and comes up and asks Ghaṭōtkacha why he was so loudly and frequently calling out for him. At first sight they become attracted at each other's appearance, and Bhīmasēna, though he had not seen such a person before, feels a strong and unaccountable affection for the Rākshasa who is equally affected by a powerful and irresistable feeling of reverence and respect towards that stranger.

The father and son had not personally known each other before; for Bhīmasēna had gone away from the company of Hiḍimbā, as soon as she brought forth Ghaṭōtkacha and for the last thirty years or more they had not met each other. Though Ghaṭōtkacha had frequeutly heard of his father and of his great valour, he could not recognise Bhīmasēna; and he says that he did not want him, but he was calling out only for Madhyama. Bhīmasēna replies that he is the *Madhyama* in every sense of the term, and Ghaṭōtkacha is surprised to learn that he should also be called Madhyama.

This conversation is over-heard by Kēśavadāsa who gradually gains his consciousness, in the confidence that this personage must be Bhīmasēna himself. Just then Madhyama, the Brāhman's son, turns up singing the glory of the Lord, presents himself before the Rākshasa and says that he is now ready to go with him to his mother to be devoured by her after her fast. Kēśavadāsa hastens to Bhīmasēna and entreats him to save his innocent son and his poor family from the hands of the wicked giant. Bhīmasēna readily offers his protection against the oppressor of the Brāhmans; and from the mutual conversation that follows he finds out that the Rākshasa from whom this unfortunate Brāhman family has to be protected by him, was no other than his own son by his eldest wife Hiḍimbā, although the rest do not know anything about this relationship. In gentle terms he rebukes the young giant and persuades him to change his mind and to abstain himself from doing this most sinful and cruel act; but Ghaṭōtkacha curtly replies that he could not

change his mind, as he must obey his mother's command, however wicked and unrighteous it may be.

Bhīmasēna willingly offers himself in place of the Brāhman's son, but the latter could not consent to any such proposal. He says that Bhīmasēna's life is most valuable and that he should live for hundreds of years to protect his subjects. Bhīmasēna in vain tries to persuade him that it is the Kshattriya's chief duty to protect all his subjects from their oppressors even at the sacrifice of their own lives, and that he could not see an innocent Brāhman in his own country suffer such oppression; but the young Brāhman would not listen to this. Ghaṭōtkacha thinks that Bhīmasēna would prove a better substitute and wants to take him away by force as a more desirable food for his mother's fast. Bhīmasēna inwardly admires his son's valour and a humorous conversation ensues between them. Ghaṭōtkacha boasts of the power of his arms, and Bhīmasēna says that if he be so powerful, he must carry him by force. Ghaṭōtkacha laughs at this man's impudence and says that it is a very easy matter with the son of Hiḍimbā and the grandson of Pavana and asks Bhīmasēna to be afraid of his extra-ordinary power. Bhīmasēna quickly replies that he does not know what fear is! and that he will be glad to learn the same from his young son. Ghaṭōtkacha takes it as an insult, and asks him to know that he is the powerful son of Vṛikōdara; and in great anger asks him to take up his arms. Bhīma says that his arms are his only weapons and that he can destroy the whole world with the

strength of his arms without any other assistance. "This is true only of my father" says the young giant, and taking this as an additional insult, he rushes against Bhīmasēna and drags him with mighty force; but he finds that he is quite unable to move him even an inch. Bhīmasēna gently laughs and Ghaṭōtkacha grows excited. The young Rākshasa pulls out a big tree from the forest and flings it against the powerful stranger, but lo! the mighty warrior is not affected even a little by this terrible blow, and only the tree is broken into several pieces and falls down. He then plucks out a mighty slab from the top of a big mountain and hurls it with all his force against the chest of the stranger, but alas! it is ground to dust! and Bhīmasēna simply laughs over the young giant's boasted valour. Ghaṭōtkacha then challenges Bhīmasēna to fight with him in a duel; and even in that single combat he is signally defeated. He now crys out to his father for help, without knowing that Bhīmasēna himself was his respected father. Then a device strikes him and by calling forth a spring of water and uttering a *Mantra*, with his hands and mouth purified in that water, he binds Bhīmasēna with a *Māyā-pāśa* which had been given to him by his mother. Bhīmasēna seems for a time quite vanquished, to the great disappointment and mortification of his Brāhman spectators; but in a minute, he remembers the *Māyā-pāśa-mōkshaṇa Mantra* which had been taught to him by the Great Lord Mahēśvara Himself, and he wants some body to help him with a little water to wash his hands and mouth, to enable him to utter the Mantra, and free himself from the effect of Māyā-pāśa. The young Brāhman

rushes out at once to the river to bring him some water, and in the meantime, the old Brāhman pours out some water into the hands of Bhīmasēna from his own Kamaṇḍalu and Bhīmasēna frees himself from the bonds of the Pāśa.

Ghaṭōtkacha feels quite subdued by the man, and is completely humiliated. Fearing that his mother would feel greatly disappointed by his not having brought a proper person for her food after the fast, he now humbly requests Bhīmasēna to remember his first promise that he would follow him in place of the young Brāhman ; and the latter then readily consents to go with him, and asks Ghaṭōtkacha to lead the way. Just as he starts, his right eye throbs, and he vaguely suspects some agreeable dodge in the matter. As they proceed, the old Brāhman calls out his son, and they are eager to follow Bhīmasēna to see the turn of events, after they had first gone and comforted the Brāhmaṇī and her two sons by announcing to them this joyful news.

Scene 3—Place: A pleasure garden in front of Hiḍimbā's Palace in the said forest. Time : Early part of the night.

Hiḍimbā, the revered Queen of the Rākshasas is discovered in her most beautiful appearance, seated on a fine marble slab in the middle of a charming bower of jasmine creepers in her pleasure garden, attended by two of her most confidential companions, Mandayānā and Karēṇukā. She is love-sick and has dressed herself in a simple and elegant style, befitting her double character as *Vāsakasajjikā* and *Virahōtkaṇṭhitā*, and is eagerly expecting the arrival of her

dear lord Bhīmasēna. Ghaṭōtkacha, whom she had sent to fetch Bhīmasēna under the pretext of bringing a Mahāpurusha to complete her evening fast, does not arrive in time, and she feels anxious over the matter. The moon-lit midsummer night has already commenced with all its grand paraphernalia, augmenting Hiḍimbā's pain of separation by the absence of her lover and she begins to doubt that Bhīmasēna might not at all be living in the said forest, and thinks that her companions must have given her false hopes, simply with a view to console her in her long separation from her dear lord. Mandayānā confirms her statement by assuring her that she had seen her lord longing after her sweet company with her own eyes and had even personally spoken to him.

Hiḍimbā, then for the first time, reveals to her companions, the secret plan by which she had devised to bring her lord there; and the companions applaud her for her clever love-stratagem. They assure her that their most beloved and powerful master, the valiant Ghaṭōtkacha, would surely bring her dear lord to her palace. A humorous conversation ensues between the mistress and and her maids who vie with each other in making Hiḍimbā's already beautiful appearance and apparel as perfect as possible. It was getting late, and still Ghaṭōtkacha had not turned up. Numerous thoughts begin to over-crowd and torment her love-sick brain and she feels terribly hopeless in her attempts. Her pain of separation from her dear lord now increases a thousandfold, and her companions have

very hard task in trying to console her and revive her drooping spirit.

Just then Ghaṭōtkacha and Bhīmasēna approach the front gate of the garden, and the former takes leave of the latter saying that he will go and announce his arrival to his mother, and requests him to take his seat in the mean time in the outer pial there.

On hearing their voice, Hiḍimbā and her companions eagerly look up for Ghaṭōtkacha, who approaches his mother and pays his respectful salutations to her. She eagerly embraces her son and lovingly enquires of him if he had brought the person she wanted. At this query, Ghaṭōtkacha becomes greatly disconcerted and humiliated ; and with a painful heart he replies in a submissive tone that a Mahāpurusha has come there of his own accord, although he himself had been quite powerless to bring him by force. Hiḍimbā's hopes revive, and she eagerly asks him what sort of a man he is. From the description given of the person by her son, Hiḍimbā takes it for certain that he must be her own dear and mighty lord Bhīmasēna, and goes out with her son to meet him.

Bhīmasēna, in the meantime, meets with good omens forecasting his sexual union with a most beautiful lady in the near future, and he vaguely guesses that all this must be a skilful stratagem played by his own dear Love, Kamalapālikā [9] to bring him to her palace. He himself is eager to

[9] Kamalapālikā is an other name of Hiḍimbā, and though born a Rākshasī, she is considered to be the Goddess Sālaka-

see Hiḍimbā, and intently longs for her sweet and pleasant company.

As she proceeds to the gate, Hiḍimbā looks up at the stranger from a distance, admires at his exquisite beauty and perfection and is lost in astonishment. Ghaṭōtkacha, on the other hand, as he sees Bhīmasēna once again, finds all his wonted haughtiness suddenly disappearing; and a strong feeling of reverence and affection overtaking his proud heart.

In the meanwhile, Kēśavadāsa, with all the members of his family comes up to the spot in search of Bhīmasēna, and his very sight inspires them with a feeling of gratitude and confidence.

ṭankaṭīśvarī, and is described in the Mahābhārata as an extremely beautiful woman; and in fact when Kuntī and her sons see her for the first time they take her to be a Goddess, and are highly impressed with her beauty. Compare the following passages from the Mahābhārata:—

"निश्चित्येत्थं हिडिम्बा सा भीमं दृष्ट्वा महाभुजम् ।
इंगिताकारकुशला सोपासर्पच्छनैः शनैः ॥ २६ ॥
विनम्यमानेव लता दिव्याभरणभूषिता ।
शनैः शनैश्च तां भीमः समीप मुपसर्पतीम् ॥ २७ ॥
हर्षमाणां तदा ऽपश्यत् तन्वीं पीनपयोधराम् ।
चन्द्राननां पद्मनेत्रां नीलकुंचितमूर्धजाम् ॥ २८ ॥
सुभ्रूनासाक्षिकेशान्तां सुकुमारनखत्वचम् ।
स्रग्दामपूरितशिखां सुसूक्ष्माम्बरधारिणीम् ॥ २९ ॥
कृष्णां सुपाण्डुरैर्दन्तै र्बिम्बोष्ठीं चारुदर्शनाम् ।
दृष्ट्वा तां रूपसम्पन्नां भीमो विस्मय मागतः ॥ ३० ॥ I—164.

Ghaṭōtkacha and Hiḍimbā followed by her dear companions, now arrive at the gate, and the former points out to the latter the great Kshattriya whom he has brought. In a moment, Hiḍimbā recognises in the person of that stranger her own dear lord Bhīmasēna ; and pretending to be angry

---

हिडिम्बा तु ततः कुन्तीं अभिवाद्य कृतांजलिः ।
युधिष्ठिरं तु कौन्तेय मिदं वचन मब्रवीत् ॥ ८ ॥
आर्ये जानासि यद्दुःख मिह स्त्रीणा मनंगजम् ।
तदिदं मा मनुप्राप्तं भीमसेनकृते शुभे ॥ ९ ॥

मया ह्युत्सृज्य सुहृदः स्वधर्मं स्वजनं तथा ।
वृतोऽयं पुरुषव्याघ्र स्तव पुत्रः पतिः शुभे ॥ ११ ॥
वीरेणाऽहं तथा ऽनेन त्वया चाऽपि यशस्विनि ।
प्रत्याख्यातां न जीवामि सत्य मेतद् ब्रवीमि ते ॥ १२ ॥

न यातुधान्यहं त्वार्ये ! न चाऽस्मि रजनीचरी ।
ईशा रक्षस्वसा ह्यस्मि राज्ञि ! सालकटंकटी ॥ १७ ॥
पुत्रेण तव संयुक्ता युवति र्देववर्णिनी ।
सर्वान् वोऽह मुपस्थास्ये पुरस्कृत्य वृकोदरम् ॥ १८ ॥
अप्रमत्ताप्रमत्तेषु शुश्रूषु रसकृत् त्वहम् ।
दृजिने तारयिष्यामि दासीदञ्च नरर्षभाः ॥ १९ ॥

येन केनाऽऽचरेद्धर्मं, तस्मिन् गर्हा न विद्यते ।
महतोऽत्र स्त्रियं कामा द्बाधितां त्राहि मामपि ॥ २५ ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ।
तत्तु धर्म मिति प्राहु र्मुनयो धर्मवत्सलाः ॥ २६ ॥
दिव्यज्ञानेन जानामि व्यतीतानागता नहम् ।
तस्मा द्वक्ष्यामि वः श्रेयः, आसन्नं सर उत्तमम् ॥ २७॥

with her son for having brought him, she reveals to him her relationship with the stranger; and to the surprise of Ghaṭōtkacha she addresses Bhīmasēna as her dear lord and the latter is equally astonished at her sudden appearance and recognises in her his beloved Kamalapālikā—the charming Rākshasī Hiḍimbā, who gave shelter to him and to his brothers about thirty years ago, while they were forced to roam about with their revered mother in the forest, disguised as Brāhmaṇas.

अद्याऽऽसाद्य सरः स्नात्वा विश्रम्य च वनस्पतौ ।
श्वः प्रभाते महद्भूतं प्रादुर्भूतं जगत्पतिम् ॥ २८ ॥
व्यासं कमलपत्राक्षं दृष्ट्वा शोकं विहास्यथ ।
धार्तराष्ट्रा द्विवासं च, दहनं वाराणावते ॥ २९ ॥
त्राणं च विदुरात् तुभ्यं विदितं ज्ञानचक्षुषा ।
आवासे शालिहोत्रस्य स वो वासं विधास्यति ॥ ३० ॥

————Ādi Parvan, Adhyāya—167.

As to the superhuman and extra-ordinary beauty of Hiḍimbā, compare the following passage:

" प्रबुद्धा स्ते हिडिम्बाया रूपं दृष्ट्वा ऽतिमानुषम् ।
विस्मिताः पुरुषव्याघ्राः बभूवुः पृथया सह ॥ १ ॥
ततः कुन्ती समीक्ष्यैनां विस्मिता रूपसम्पदा ।
उवाच मधुरं वाक्यं सान्त्वपूर्वं मिदं शनैः ॥ २ ॥
कस्य त्वं सुरगर्भाभे ! का वाऽसि वरवर्णिनि ? ।
केन कार्येण सम्प्राप्ता ? कुत श्चाऽऽगमनं तव ? ॥ ३ ॥
यदि वाऽस्य वनस्य त्वं देवता ? यदि वाऽप्सराः ।
आचक्ष्व मम तत्सर्वं, किमर्थं चेह तिष्ठसि ? ॥ ४ ॥ "

————Mahābhārata I—166.

Hiḍimbā respectfully approaches Bhīmasēna and asks his pardon by whispering into his ears why she had resorted to that ugly trick. Bhīmasēna applauds her for her skill in love-making, and says that she is Rākshasī only by birth. Now Ghaṭōtkacha is extremely glad to welcome Bhīmasēna, his victor, as his worthy father,and prostrates at his feet. Bhīmasēna eagerly embraces him and blesses him with long life.

While Bhīmasēna is thus happily united with his wife and son, the Brāhmaṇas approach them and offer their blessings upon them. Bhīmasēna receives them with great respect, and thanks them for their good wishes. He now asks his son Ghaṭōtkacha to bow to the Brāhmans, and he accordingly offers his salutations to them and requests them to pardon him for his rash behaviour, not only towards those innocent Brāhmans, but also towards his own father. They say that it is none of his fault, and that he did only his duty, befitting a great warrior,—as a dutiful son by implicitly obeying his mother's command. Hiḍimbā now learns what had happened and she falls prostrate on the ground before the Brāhmans and humbly requests them to pardon her and her son for their cruel behaviour ; and the Brāhmans only shower their blessings on the mother and the son and express their wish that they may be permanently united with Bhīmasēna.

Kēsavadāsa then takes leave of Bhīmasēna ; and the father, after advising his son to abstain from doing injury to others in future, directs him to conduct the Brāhmans safe through the forest to their place of destination ; and he

readily follows them as their most obedient servant and guide, and they proceed to Udyamagrāma to attend the Upanayana festival.

Then is depicted in all its grandeur a most beautiful love-scene between Hiḍimbā and Bhīmasēna; and the lovers, thus happily united after a long separation, retire to the bed-chamber.

Such is the argument of the play. In giving expression to the various sentiments, Bhāsa is hardly surpassed by any other writer. His skill in adapting his style and diction to the various occasions and incidents is admittedly unrivalled. In this respect he excels even Kālidāsa, who is justly called the Indian Shakespere. Whatever be the sentiment, Kālidāsa's language is throughout the same. In fact, Kālidāsaś style is only suited to Śṛingāra (शृंगार) and Karuṇa (करुण) ; the other sentiments could not be expressed by him in appropriate language. But our poet is a master in adapting his styles to the various sentiments. His very words, forms and metres suggest the appropriate sentiment. We may take this small play itself as an example, and although it consists of only one Act (Aṅka) divided into three scenes (Praghaṭṭakas), it appropriately exhibits all the various sentiments in their due proportion. The first scene bristles with *Raudra, Bībhatsa, Bhayānaka, Vātsalya* and *Karuṇā* Rasas. The second scene exhibits, in a nut-shell as it were, *Śānta, Bhakti, Karuṇa, Vīra, Hāsya* and *Adbhuta* Rasas in all their perfection. The third scene is a most splendid example of Sṛingāra Rasa in both its aspects, Vipralambha-Śṛingāra and Sambhōga Śṛingāra.

Nor does the poet seem wanting in the characteristic of strength and humour. The discription of the combat between Bhīmasēna and Ghaṭōtkacha may be cited as an illustration. Nowhere in the whole range of Saṁskṛit Literature, excepting perhaps the two great epics—the Rāmāyaṇa and the Mahābhārata—do we find any real wit or humour as is exhibited in Bhāsaś plays. Not only in the introduction of the character of *Vidūshaka*, but also in the lively manner in which the plot of these plays are worked out, in the reconcilements of jars, in the creations and re-adjustments of disparities, which rouse our mind into action, save us the trouble of a difficulty and turn the help into a compliment by implying our participation in the process, by turning our mind to run into particular directions of thought or feeling, more amusing than accountable and by making us merry even in moments of detraction and sorrow, our poet stands unrivalled by any other writer including even Kālidāsa who simply tried to imitate him in words, but could not bring out the life-like and natural humour which pervades his works.

It is true that Kālidāsa's plays are generally more elegant in style and more poetic in conception than Bhāsa's ; but the latter at the same time are more simple and natural than the former. The characteristics of Bhāsa's poetry are quite distinct and may be enumerated to be (1) *Simplicity of diction* (2) *Melody of verse,* (3) *Richness of similitudes,* (4) *Naturalness and ease of comparisons,* (5) *Keen appreciation of the beauties of nature,* (6) *Tenderness of feeling,*

(7) *Dignity of characterisation, and* (8) *Appropriateness in the use of epithets, metres, and expressions.* We need hardly go into detailed illustrations. Every one of these characteristics is stamped on almost every verse even in this small play.

One other characteristic in our poet deserves special attention; since it well bears out the account of the poet we have already gathered that his muse was thoroughly inborn, and not acquired; that the poet sang spontaneously rather than learn this art from strict rules of grammar and rhetoric,—though no doubt he might have come across such works in a second-hand fashion. His very faults and violations of hard and fast rules, we do not, of course, observe in poets of later times, whose learning very obtrusively protrudes over their poetical talents. It is only natural, on the other hand, that in one born a washerman (Dhāvaka) though inspired by the muse (Bhāsa), we should come across slips which a pedant might well avoid. Apart, however, from these occasional faults, every reader must admit that Bhāsa's poetical talents are of the highest order. Alike in his merits and demerits—*Guṇas* and *Dōshas*—he stands aloof from later writers, in whom we find none of the faults which Bhāsa commits, but none either of those characteristics of simplicity and melody, choice and subdivision of the plot, which place him in the front rank of Saṁskṛit dramatists.

A very striking proof that the plays of Bhāsa belong to a very early period of Saṁskṛit Literature consists in the

language of the Prākṛit dialects used in these plays. The Prākṛit passages therein are throughout Saurasēnī, Māgadhī or Mahārāshṭrī and are more elegant and more akin to Saṁskṛit than even Kālidāsa's Prākṛit. Professor Wilson himself is forced to admit this fact; for he says with reference to Ratnāvalī, one of the plays of Bhāsa ascribed to Śrī Harsha: "The structure of the original language is eminently elegant, particularly in Prākṛit. This dialect appears to equal advantage in no other drama. The Sanskrit style is also very smooth and beautiful without being painfully elaborate," But having regard to the fact that Prākṛit is scarcely understood by the modern audience, I have omitted it altogether. The dramatists of ancient days—when Prākṛit was more widely loved and understood in India than now, when it was actually used by the people as the vernacular language of the country—introduced Prākṛit passages into their Saṁskṛit plays, to bring their compositions into touch with actual life, and they wrote in simple Saṁskṛit to make themselves understood by as many people as possible. The dramatists of later times, however, when these Prākṛit languages became more dead and un-understood than Saṁskṛit itself, as is now the case, introduced Prākṛit into their plays in the case of females and other minor characters like Vidūshaka, as if it was necessary in a Saṁskṛit play that such characters should speak only in Prākṛit. The Prākṛits have ceased to be spoken and understood by the people, and their place, if required any more, should be taken by the various vernacular languages of the land.

A special feature of this compilation is the free introduction of songs into the play, not only for male, but also for female characters. Songs have been freely used in all our Indian vernacular plays, and our modern audience eagerly expects—nay insists upon such songs, specially from the female characters of the play. The question is out of place, whether in real life persons sing out what they feel. In the opinion of some of our modern critics, truth to bare fact, the vulgar merit of science, becomes by a slovenly confusion the criterion of artistic excellence. Rules of art make certain tacit assumptions. Persons can as easily talk in music as talk in poetry. The authority also of ancient writers on Indian Dramaturgy is clearly in favour of the introduction of songs into a play, For some reason or other, most of our ancient dramatists have given very little importance to their female characters, however cultivated they might be, and whatever high position they might occupy in society. Generally speaking, they made even their heroines practically a minor character, and even such highly cultured, noble and ideal characters, like Sītā, Chandramatī, Sāvitrī and Draupadī are made to speak in that uncultivated and vulgar tongue, scarcely with a song or verse to express their emotions, while they over-burden their heroes and other male characters with a profusion of verses in Saṁskṛit, which often-times disgusts the audience. I consider this as one of the greatest defects in the Saṁkṛit drama and I warn our modern writers at least, not to be slavish imitators of the past traditions, though they should resort to such of them as are wholesome and derive their inspiration from them. Our

appeal is to the present and we should study *our age* and *its needs*. As has been well said by an eminent Professor, Churton Collins—"All national poetry of a high order must have its root in life, in the propitious soil of such social and political conditions as are conducive to its inspiration and nourishment. It must have a past, rich in tradition behind it; it must have a present throbbing with what appeals to imagination, to sentiment, to passion; its energy must be concentrated, that spark may catch from spark, and flame from flame; it must have touch-stones and standards, derived primarily from what was best in preceding achievement mutually applied and mutually exacted by rival competitors for fame; it must have response and sympathy from those to whom it appeals." I wish that these words are treasured up by our modern authors.

In the words of a great modern dramatist, Algernon Boyesen, it is not this truth, this literal and exact truth, that I have endeavoured to present in the following adaptation and amplification of Bhāsa's drama, Madhyama Vyāyōga, historical drama though it be. I have approached my material, the data of history, in the mood of the poet, the dramatist, rather than that of the scientist, the historian. The historian moving amidst the records of the past is primarily a chronicler, a transcriber of facts in their outward relation to one another, an annotator at best. To the poet, on the other hand, a fact in itself signifies nothing; it has for him no value except in its suggestiveness, no truth except in its relations; it serves him as a point of departure, as food, so to speak, for the imagination. His buisiness is with the

inner purport of things, their permanent value. The one aims at expressing a literal truth, the other at exposing an ideal truth. Holding it, then, the merit and distinction of art to be more real than reality, I proposed to myself the dramatic presentment of the informing idea of the life of my *Nāyaka* and *Nāyikā*, *Pratināyaka* and *Upanāyaka*, as I conceived it, rather than a mere theatrical representation of the external facts of their existence as depicted by Bhāsa in his extremely small abridgment of the play. To this end I have not hesitated, where the alternative presented itself, to abandon immediate reality for what philosophers term secondary reality, artist's expressional reality.

Designing to present the lives of great men, not to picture a period, to reconstruct an ideal personality, not to reconstitute a social phase, I have deliberately subordinated details of time aud place to the movement and development of character and passion. If there is any value, therefore, in my adaptation of the play, it will lie not in the versimilitudes of this or that detail, but in the beauty and grandeur of the central figures and in the noble lessons imparted to us by their ideal character.

It may be noted parenthetically, that at a time when history concerns itself so largely with statistical tables, the wage rate and the price of the quartern loaf, the vivid presentation to the popular imagination of the heroic figures of a noble past, might seem to be a special province of the drama.

I have no doubt that this play will be welcomed by all

lovers of Indian Stage, since it presents, in a nut-shell as it were, what a good Saṁskṛit play ought to be and what noble purposes it might serve. It is in fact, *par excellence*, a drama of criticism of real life, educating the public in their daily life and conduct with its highest moral, social, religious and political lessons, by exhibiting before our eyes some of the highest ideal characters which any nation will be proud to follow for all places and times to come.

Like the present edition of my Vaidēhī Vivāsanam or the Exile of Sīta, this compilation also owes its existence to the Suguṇa Vilāsa Sabhā—one of the most important amateur dramatic institutions in India; and I congratulate the members of the Sabhā for having opened a Saṁskṛit branch this year for enacting Saṁskṛit plays in the Sabhā. It is needless for me to expatiate on the merits of the Saṁskṛit drama, and on the importance of the study of Saṁskṛit Plays and Saṁskṛit Dramaturgy as one of the *chief means* of raising the standard of the present Indian Stage and of improving the vernacular dramatic literature. In the whole world, if there be any language in which the drama has been cultivated from the most ancient times as a special art and science, it is the Saṁskṛit Language—the *sacred* as well as the *common* language of the whole of our Indian continent—and Europe owes the very discovery of the Saṁskṛit language and the science of comparative philology to the publication of a translation in English of a Saṁskṛit drama at the close of the 18th century; and many of the Saṁskṛit plays have ever since been admired and appreciated in the highest terms of praise throughout the Western

world ; and the greatest critics among them have ungrudgingly spoken of their supreme excellence at all times. Not a few of these dramas have been enacted in Europe with great success, both in the original as well as in their translated forms ; and it is a great pity that the most prominent dramatic institution in our country, consisting of hundreds of Saṁskṛit-knowing and highly-cultured members, should have so long delayed the opening of a Saṁskṛit Branch for the enactment of the numerous standard classical dramas which serve as models of almost all our vernacular plays. As has been well said by one of my friends, time has now come to make the various vernacular plays " to reflect the ever-varying and ever-living forces and energies and joys of progressive life in our land, while Saṁskṛit has to be the central sun which will preserve the graces and the fragrances of the flowers of the numerous vernacular tongues of India ; and easily intelligible and beautiful compositions in Saṁskṛit must be written in the realms of literature, philosophy and devotional music to make the Saṁskṛit tongue and our great social and spiritual ideals living forces in our lives."

There is an erroneous impression created in the minds of some of our modern educated young men that dramas in Saṁskṛit will not be properly encouraged and appreciated by the stage-going public. My little experience in this field has shown me that Saṁskṛit plays, when enacted in the Vidvan Manō Rañjanī, have been uniformly appreciated by all classes of Indians—nay even by foreigners and have been generally better attended than even when vernacular

plays had been staged. When Urdū and Pārsī plays are so very largely attended by all classes of Hindus, who could not understand one sentence in the said languages, I wonder why our Saṁskṛit plays should not be equally attended by our stage-going Hindu audience, whose vernaculars consist of at least 75 per cent of pure Saṁskṛit words.

It is a great mistake to suppose that our Saṁskṛit language is dead like Latin and Greek, and that no body now-a-days, can understand or appreciate it, and use it as a vehicle to convey our thoughts *It was never dead and it will never die.* We have dramas written and enacted in Saṁskṛit from the most ancient times up to the present day; and in every branch of literature, Saṁskṛit has continued to be *the one common living vehicle* to express all the noble thoughts and sentiments treasured up by our ancestors in their glorious literature. It may be that our pure Tamil (ஒசுத்தமிழ்) and pure Telugu (అచ్చ తెనుఁగు) words may die out and disappear altogether from our vocabulary, but Saṁskṛit words will never die and they will continue to vivify our vernaculars, 'with a new splendour in our eyes, a new energy in our hearts, a new radiance in our face and a new glory in our souls.'

We have up to this day something like a thousand dramas and a hundred dramaturgies in Saṁskṛit, and I have in my own humble library about three hundred Saṁskṛit Plays and thirty works on Saṁskṛit Dramaturgy and Histrionic art; and even the English language, with all its perfections and up-to-date improvements, claiming to become

a universal language, cannot boast of so many works. When the whole of learned India is trying to introduce *a common language* and a *common alphabet* for our Mother Country to usher into existence the happy and glorious future that is to be, by making the Saṁskṛit language and the Dēvanāgarī alphabet to serve those purposes, it will be most unfilial on our part, if we should, in any way, contribute in excluding Saṁskṛit plays from the scope and objects and aims of the dramatic institutions of the country.

Specially at this time, when by a wrong course adopted by our University, a death-blow has been given to the study of the Saṁskṛit language in schools and colleges, it is imperatively incumbent on every true Hindu that he should help to cultivate the study of Saṁskṛit, the common language of all classes of Hindus—the one typical scientific language whose structure is a master-key to the structure of all languages, whose very name implies perfection and synthesis, and whose unparallelled literature, commencing with the the present Kṛita Yuga, extending in a continuous line for nearly 4,000,000 years up to the present day, throwing a flood of light on the operation of linguistic laws and forming a perennneal source of all our religion and philosophy, social and legal institutions, and every thing that is sacred and noble in our Mother India. I shall, in conclusion, echo the noble sentiments expressed by one of our great modern Saṁskṛit poets—Mahēśachandra Tarkachūḍāmāṇi—in the following lines :

"ये तु केचि दिमां दिव्यां भारती ममृता मपि ।
मृतां वदन्तो निन्दन्ति दूरात् परिहरन्ति च ॥
मूढा स्ते पण्डितंमन्या बाला स्ते वृद्धमानिनः ।
अन्धा स्ते दृष्टिमन्तोऽपि प्राप्ता गजनिमीलिकाम् ॥
... ...
याव दस्ति त्रयी लोके चतुर्मुखमुखोद्भवा ।
याव द्वा रामचरितं वाल्मीकिकविचित्रितम् ॥
क्षरन्त्यमृतधारा वा याव द्व्यासस्य सूक्तयः ।
वाग्देव्या वरपुत्रस्य कालिदासस्य वा गिरः ॥
ताव देषा देवभाषा देवी स्थास्यति भूतले ।
याव च्च वंशोऽस्त्यार्याणां ताव देषा ध्रुवं ध्रुवा ॥"

"Those who abuse and avoid the Saṁskṛit language at a distance, by saying that this immortal language of the Gods is dead, are really fools though they may think themselves wise, are truly boys though they may consider themselves old, and are certainly blind though they may boast of their eyes ; for they are fully awake to the merits of the said language, though they pretend to blink like elephants with their eyes closed. As long as the Vēdas sprung from the mouth of the Four-faced Brahmadēva continue to exist in the world, as long as the Rāmāyaṇa, the history of Śrī Rāmachandra, that wonderful

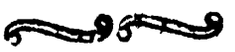
composition of Vālmīki continues to be read on the face of the earth, as long as the streams of nectar flowing in the form of those friendly and goodly sayings of Vyāsa—the Mahābhārata—continue to flow uninterruptedly on the surface of this globe, or as long as the marvellous works of Kālidāsa, the favourite son of the Goddess of Learning continue to please the hearts of the learned ; so long, indeed, shall this resplendent Language of the Gods stand forth foremost amongst the languages of the world ! In short, as long as the family of the Āryas continues to exist, so long shall, indeed, this divine language of the Āryas, continue to live and flourish in this universe !"

Sundarī Sadanam,
MADRAS,
1st Oct. 1917.

T. Ś. NARAYANA ŚASTRI

अनुबन्धगतानां गीतानां

पल्लव्यनुक्रमणी

पल्लवीप्रारम्भः	गीतसंख्या
अहह! इत भूसुराः! - अन्तिकं मे	III
अहहह! अहहा! - अहाह! अहह!	II
कमलदळलोचने! - विरचय न रोषम्	XXIX
किसलयशयनतले - कुरु कामिनि!	XXX
केय मिह निपुणा - विलसति	XXII
केशव! धृत - दशविधरूप	I
चिन्ता नास्ति किल - तेषां	XXIII
जनु रनुरञ्जय! - पश्य वसन्तं	XVII
जीवितनायक! - जीवितदानात्	XII
त्यज, रे मानस, देहे - अहमिति मोहं	VI
नाथ! कृपालय! - परिपालय मां	IV
नाम शिवस्य - नाऽऽमनसि	XXIII
पति मेकरसं - चिर मभिलषितविलासं	XXI
पिब मौकुन्दं - पदमकरन्दं	VII
प्रियसखि! कि मुरसि - वहसि हृदीशं	XVI
प्रेयसी, तव - विरहे, मारुत!	XXVIII

भज भुजगाभरणं - अळिकेक्षणं	XX
भज रे मानस! - हरि मनवरतं	VIII
मधु - मधुरे - किमु करवाणि	XVII
मा चर मनो! - मानिनीषु, मा!	XIX
माधव! मधु - हरण! धीर!	XIV
मोहेन किं भ्राम्यसि? - मुग्धमते!	IX
याम इमे शरणं त्वां - यदुवर	V
विसृज विषादं - मुञ्च विवादं	XXV
शङ्कर! शशि - शकलशेष	XI
शिव! शिव!! मया मुग्धया	XXIV
सखि मे वल्लभं - उदितविलासं	XXVI
सख्यौ! पति मिह - विहितविलासं	XV
स्मर! स्मर! सुमते!	X
हरि! हरि! हतादरतया	XXVII

शुद्धाशुद्धसूचिका

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	१३	वस्तु संगतः	वस्तुसंगतः
१०	१३	सञ्चरन्	सह चरन्
१२	७	निर्वप्य	निर्वर्ण्य
१३	१०	कारलः	करालः
१७	१२	यास्यत	यास्यथ
२०	३	र्वचनत्	र्वचनम्
२१	९	व्यायम	व्यायाम
२२	७	मश्याम	पश्याम
२३	५	प्रतिविधेम्	प्रतिविधेयम्
२६	१०	मुमधेहि	मुपधेहि
२८	१७	तो ये	तोये
२९	१८	सुपास्य	मुपास्य
३१	१९	क्रः	क्रूरः
३३	२	कनकांगिन्या	कनकांग्या
,,	५	कन्यता	कन्यया
,,	९	तवेतृग्गुणिता	तवेदृग्गुणिता
३४	४	तिरस्करिणी	तिरस्करणी
,,	,,	र्निपतयि	र्निपतति
,,	,,	कुटुम्बः	वर्गः
३६	१०	भवभयाम्भोधि	भवजभवाम्भोधि
३८	५	स्नामं	स्नानं
,,	११	हति	इति
४१	११	चक्ष	चक्षु
४४	१५	भ्रातृण	भ्रातृणा
४७	१२	अक्षत शरीरो	अक्षतशरीरो
४८	२	मविस्मय	सविस्मय
५३	६	रुप	रूप
५४	६	विक्लबो दुर्भाग्यस्य	विक्लबौ दुर्भगस्य

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५४	१२	भो	भोः
५५	१०	ऽस्य	ऽथ
६४	१८	मानुपं	मानुषं
६५	५	भविनीं	भाविनीं
,,	७	आयि	अयि
६६	१२	न वोढ	नवोढ
७०	४	विकामनानि	विकासनानि
,,	७	रसायननि	रसायनानि
,,	२४	उत्तामया	उन्नामया
७१	६	हुदय	हृदय
७२	२	हुदयसाऽभिनाषं	हृदय साभिलाषं
,,	४	य दग्नि	य मग्नि
,,	२२	सल्लॉरुप	सल्लॉपरूप
७६	७	वनभूव	वनभुव
७८	१५	चन्दच	चन्दन
,,	१८	दानां	दानीं
८१	१७	महादेववी	महादेवी
८२	११	केशवदाशः	केशवदासः
८३	२	प्राकृतस्य	प्राकृतस्या
,,	१०	शमपधानभूसूरा	शमप्रधानभूसुरा
८४	१२	ब्रह्मणाः	ब्राह्मणाः
८५	२१	खागता	स्वागत
८६	५	प्रियसस्वी	प्रियसखी
९०	२	कोऽह	काऽह
९१	८	कराळयते	कराळायते
९४	८	निर्धृणो	निर्घृणो
,,	१४	ज्वलितत्	ज्वलितम् ।
९५	५	वितनो	सुतनो
१००	७	शुमकर्मन्	शुभकर्मन्

परिष्कृतपाठसूचिका

पुटे	पङ्क्तौ	परिष्कृतपाठः
६	१५	यः प्रोद्यत स्त्रिभुवनाक्रमणे रराज
१०	२	भासोऽयं प्रथमः सुधीषु, सुगुणोल्लासाः सदस्या अमी
२०	१२	शङ्के, अत्र नातिदूरेण
३३	७	सर्वेषां दयसे
३४	२	अस्मदपराधानां स्मार्षीः
४९	६	त्रिप्रेषु निरपराधेषु
६६	२०	यामि हे कमिह शरणं - सखीजनवचनवञ्चिता यामि हे कमिह शरणम् ॥
७७	३	शशी शशी! नहि नैहि! दृक्सखं मुखम् ।
७७	१७	राक्षसी कमलपालिका,
७९	४	प्रियतनययुवतिसहजसुखाढ्यः ।
९१	१३	हा विरहे तव दीना । मारुत! मनसिजविविशिख-भयादिव, भावनया त्वयि लीना ॥
९२	२०	प्रिये चारुशीले! प्रिये चारुशीले!! मुञ्च मयि मान मनिदानम् । अनुपल्लवी सपदि मदनानलो दहति मम मानसं, देहि मुखकमलमधुपानम् ॥ प्रिये ॥
९६	१०	प्रविश झटिति गेहं

Mahābhārata on the respective age
of the Pāṇḍava and Yādava Brothers.

जगाम हास्तिनपुरं षोडशाब्दो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनः पञ्चदशो, बीभत्सु र्वै चतुर्दशः ॥
त्रयोदशाब्दौ च यमौ जग्मतु र्नागसाह्वयम् ।
तत्र त्रयोदशाब्दानि धार्तराष्ट्रैः सहोषिताः ॥
षण्मासान् जातुषगृहा न्मुक्ता जातो घटोत्कचः ।
षण्मासा नेकचक्रायां, वर्षं पाञ्चालके गृहे ॥
धार्तराष्ट्रैः सहोषित्वा पञ्चवर्षाणि भारत ।
इन्द्रप्रस्थे ऽवसं स्तत्र त्रीणि वर्षाणि विंशतिम् ॥
द्वादशाब्दा नथैकं च बभूवु र्द्यूतनिर्जिताः ।
भुक्त्वा षट्त्रिंशतं राजन् सागरान्तां वसुन्धराम् ॥
मासैः षड्भि र्महात्मानः सर्वे कृष्णपरायणाः ।
राज्ये परीक्षितं स्थाप्य दिष्टां गति मवाप्नुवन् ॥
एवं युधिष्ठिरस्याऽऽसी दायु रष्टोत्तरं शतम् ।
अर्जुनात् केशवो ज्येष्ठ स्त्रिभि र्मासै र्महाद्युतिः ॥
कृष्णात् सङ्कर्षणो ज्येष्ठ स्त्रिभि र्मासै र्महाबलः ।
रामा द्वृकोदरो ज्येष्ठ स्त्रिभि र्मासै र्महाबलः ॥

——Vide Ādi Parvan, Adhyāya 134, verses 2 to 9 (Nāgarī Edition, Kumbhakonam) and Adhyāya 126, verses 1 to 8 (Grantha Edition, Śarabharājapuram).

श्री रस्तु

भूमिका

इह खलु तत्रभवान् भासो नाम कवीन्द्रः कालगत्या काव्यशक्त्या च तत्रभवतोः श्रीमद्वाल्मीकिकालिदासयो रान्तरालिक इति, विविधै रतिरसैश्च रूपकविशेषै र्भिन्नरुचीनामपि सहृदयानां मनांसि युगप दावर्जयामासेति, बहुभिः कविभिः स्वग्रन्थारम्भेषूपश्लोकित इति च, सार्वलौकिक मेवेदम्। यच्चाऽन्य देनं प्रति निवेदनीयं, निवेदितमेव तत्सर्वं प्रस्तावनायां ग्रन्थकृता कविप्रशंसावसरे। एतदीयेषु प्रबन्धेष्वन्यतम मिदं 'मध्यमव्यायोगो' नाम रूपकम्। रूप्यते प्रत्यक्षेण निरूप्यत इति वा, रूपेण अभिनेयानां वेषेण रूपवत्क्रियव इति वा, रूपकम्। तच्च वस्तुभेदेन, नेतृभेदेन, रसभेदेन च, दशधा भिद्यते। 'वस्तु नेता रस स्तेषां रूपकाणां हि भेदकः' इत्युक्तेः। तत्र वस्तु—कथाशरीरम्। तच्च त्रिविधम्—प्रख्यातं, उत्पाद्यं, मिश्रं चेति। इतिहासादिप्रसिद्धं प्रख्यातं, कविकल्पितं उत्पाद्यं, तदुभयात्मकं मिश्रं, इति विवेकः। नेता—कथानायकः। स च चतुर्विधः—धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरशान्त-धीरललित-भेदात्। रसः शृङ्गारादिः। एवं च वस्त्वादीनां भेदैनै-

कमपि रूपकं नाटकादिभेदेन दशधा भिद्यते। तथाहि "नाटकं स-प्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः। व्यायोगसमवाकारौ वीथ्यङ्केहा-मृगा दश॥" इति नाटकादीहामृगान्तभेदेन दशविधत्वं तेषाम्। तत्र नाटकलक्षणं तु 'वीरशृङ्गारयो रेकः प्रधानं यत्र वर्ण्यते। प्रख्यातनायकोपेतं नाटकं तदुदाहृतम्॥' इति। एवं च वीरशृङ्गार-योरन्यतरस्य रसस्य प्राधान्ये सति, इतिहासादिप्रसिद्धधीरोदात्त-नायकविशिष्टत्वे च सति, नाटकत्वमिति भावः। तथा प्रकरणादीना-मपि वस्तुनेतृरसभेदेन भेदो दशरूपकादिग्रन्थेभ्यो द्रष्टव्यः।

तेष्वयं व्यायोगः। व्यायुज्यन्तेऽत्र बहवः पुरुषा इति व्यायोगः। तल्लक्षणं तु—"ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजन-संयुतः। हीनो गर्भविमर्शाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः। एकाङ्कश्च भवे-दस्त्रीनिमित्तसमरोदयः। कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यात स्तत्र नायकः। राजर्षिरथवा दिव्यो भवेद्धीरोद्धतश्च सः॥" इति। इह तु ख्यातेति-वृत्तत्वास्त्रीनिमित्तसमरत्वैकाङ्कत्वादियोगा लक्षणसङ्गतिः। कविना तु 'मध्यमव्यायोग' इति नाम कृतम्। मध्यमं कौन्तेयं ब्राह्मण-कुमारं चाऽधिकृत्य कृतो व्यायोग इति वा, मध्यमस्य कौन्तेयस्य व्यायोगं व्यायामं निमित्तीकृत्य कृत इति वा, तदर्थः। व्यायोगव्या-यामौ हि पर्यायशब्दौ, 'बहवश्च तत्र पुरुषा व्यायच्छन्ते यथा समव-कारे' इति व्यायोगलक्षणकथनावसरे व्यायोगशब्दस्थाने व्या-यामशब्दस्य प्रयुक्तत्वा द्भरतेन। शिक्षितस्य पुनरावृत्तिकरणं व्या-यामः। इह हि 'स चाऽस्यां वेलायां व्यायामपरिचयार्थं विप्रकृष्ट-

देशः' इति 'को नु खल्वस्मिन् वनान्तरे मम व्यायामविघ्नमुत्पादयति' इति च प्रयोगा दुक्तार्थता गम्यते ।

अत्राऽयं कथासंग्रहः—पुरा किल वने वसन् युधिष्ठिरः, कदाचि दाश्रमरक्षार्थं भीमं नियुज्य,सपरिवारो धौम्याश्रमं जगाम । तदा केशवदासो नाम विप्रः,पत्न्या त्रिभि रात्मजैश्च सह,तेनाऽरण्यवर्त्मना स्वमातुलगृहं प्रति गच्छन्, मध्येमार्गं घटोत्कचनाम्ना भैमसेनिना राक्षसेन,तन्मातु र्हिडिम्बाया उपवासान्तभोजनसम्पादनाय पुरुष मन्विष्य पर्यटता, गृहीतः । तदनु तदनुनयप्रसङ्गेन तेन रक्षसा स्वमातु राहारार्थ मेकतनयप्रदानेन शेषाणां मोक्षे ऽनुमते, चरमे ज्येष्ठे च पुत्रे निहितवात्सल्यतया तयो रप्रदेयत्वं कथयतोः पित्रोः, अर्था दनुमतप्रदानो मध्यमो विप्रकुमारः शेषमोक्षेण कृतार्थमानी सन्, तं पुरुषाद मनुवव्राज । अथ त मनुद्रवति च सकुटुम्बे विप्रे, अस्ताचलशिखरगते सवितरि, स मध्यम स्तस्मा द्रक्षसो लब्धानुमतिः सन्, सायंसन्ध्योपासनाय जलाशयमन्विष्य जगाम । अथ तस्मिन् चिरयति, मातुराहारकालातिक्रमेण संजातत्वरः स राक्षसः 'अये मध्यम, शीघ्रमेहि' इत्युच्चै राजुहाव ।

तदा तन्निकटे व्यायामं कुर्वन् स्थितो भीमः मध्यमपदप्रयोगेणाऽऽत्मान माहूतं मत्वा, सत्वरं तत्राऽऽजगाम । तावदभिपतिते च कुमारे, ज्ञातार्थो भीम स्तस्मिन् ब्राह्मणकुले कारुण्येन आत्मानं प्रतिभूकृत्य, तं विप्रकुमारं मोचयामास । अथाऽऽहारार्थं नीतं तं स्वभर्तारं दृष्ट्वा, व्यपदेशेन साधितोद्देशतया अन्तः कृतार्थमन्या

ऽपि, सा भीतेव बहि रभिनयन्ती पुत्र मुपालभ्य,तेन सह पादपतन पूर्वकं भर्तारं क्षमयामास। भीमोऽपि, तस्य ब्राह्मणकुलस्य रक्षणेन, दारपुत्रयोगेन च, परां निर्वृति मवापेति ।

सम्प्रति ह्यस्यां राजधान्यां महत्तरे राजकीयन्यायसदसि लब्धन्यायप्रदर्शनपदः भोजचरित्रादिग्रन्थकरणेन राजभाषायामिव देशभाषायां च प्रकाशितवैशारद्यः, श्रीमद्भगवत्पादीयमहिमप्रदर्शनेन श्रीमज्जार्जचक्रवर्तिमुकुटाभिषेकोत्सवादिस्वतन्त्रग्रन्थकरणेन च देशभाषायामिव देवभाषायां च, इतिहासपुराणकाव्यनाटकालङ्कारादिनानाप्रस्थानेषु च कृतपरिश्रमः, विशिष्य कविसमयपरीक्षणविचक्षणः, अत्रभवान् नारायणशास्त्री, भास - कालिदास - भवभूतिप्रभृतीनां महाकवीनां प्रबन्धेषु नित्यमेव रसास्वादनचुञ्चुतया, अस्मिन् काव्येऽपि क्वचिदपेक्षिताना मर्थाना मुपश्लेषणेन, क्वचिन्निगूढाना मर्थानां बहिरुद्बोधनेन च, सहृदयान् भूयस्तरा माह्लादयितुकामः सन्, इम मेव व्यायोगं 'हैडिम्ब - वैदग्ध्यम्' इति नामान्तरेण व्यवहरन्, तत्तत्सन्दर्भसंवादिनां काव्यान्तरस्थानां पद्यानां वाक्यानां चाऽत्रोपक्षेपेण प्रेक्षावतां सौकर्यं सम्पादयति ।

ननु स्वभावत एव स्वरसवाही खलु भासप्रबन्धः, स्वतश्चारुतरे तत्र, सेतुबन्धनेन परीवाहभङ्ग इव, किमर्थं पदे ५देऽन्यदीयप्रक्षेपणेन रसभङ्गः क्रियते? न च रसवत् वस्तु, परिमित मिति कृत्वा तदितरस्य भूयसः संयोजनेन, रसवत्तरं भवति, प्रत्युत रसापकर्षेणाऽस्वाद्यमपि सम्पद्यते! न हि कुडबमात्रमिदं दुग्ध मपर्याप्त-

मिति प्रस्थसलिलसम्पूरणेन स्वाभाविकं माधुर्यं मादधाति, किं तु दुग्धत्वादेव हीयेत ! तस्मा त्सर्वस्याऽपि काव्यस्य यथान्यास मवस्थितस्यैव चारुत्वं, नाऽन्यथेति भवति केषांचि दाक्षेपः ।

अत्राऽभिधीयते—प्रथमं ताव द्विषमो दृष्टान्तः—भिन्नपाकानामपि माधुर्यैकस्वादानां क्षीरमधुद्राक्षादीनां सम्मेलने स्वादोत्कर्षो भवति, एवं महाकविकाव्यानामपि ! न हि तेषु कानिचि दुग्धस्थानीयानि, इतराणि तु नीरस्थानीयानीति सुदक्षोऽपि वक्तु मीष्टे रसिकः । अरोचकिनो रसिका एवात्र प्रमाणं, न सतृणाभ्यवहारिणः । न चाऽत्र स्वरसवाहिनः काव्यस्य रसभङ्गाय विच्छेदः क्रियते, अपि तु तत्र तत्र तदुपबृंहणाय । अपेक्षितांशपूरणेन संदेहव्यपोहन मावश्यकमेव । प्रतिरूपकं च, भारतीवृत्तिरङ्गानि, प्ररोचनावीथीप्रहसनामुखानि चत्वारि भवन्ति । तत्राऽऽमुखवत्प्ररोचनाया आवश्यकत्वं, प्रशंसया अभिमुखीकरणार्थत्वात् । 'निवेदनं प्रयोज्यस्य निर्देशो देशकालयोः । काव्यार्थसूचकैः शब्दैः सभाया श्चित्तरञ्जनम् । कविकाव्यनटादीनां प्रशंसा च प्ररोचना ॥" इति बल्लक्षणम् । सा च प्ररोचना, इह कविना नोक्तेति कृत्वा, वैदग्ध्यकृता ग्रन्थान्तरेभ्य उद्धृत्य एवमयं महाकविरिति प्रदर्शितम् । गीतीनां नाट्याङ्गत्वेन तत्प्रदर्शनमपि रसपोषकमेव । न चाऽत्र एकदिवससाध्यत्वे व्यायोगलक्षणे स्थिते, तदनुरोधेनैकाङ्कत्वेन कविना प्रबन्धे निर्मिते, तत्र प्रघट्टकत्रयविभजनेन स्वरूपहानिरिति भ्रमितव्यम् । एकदिवससाध्येऽपि वस्तुनि देशकालावस्था-

भेदेन कविना कृतमेव त्रैविध्यं वैदग्ध्यकृता प्रघट्टकत्रयविभागेन विशदीकृतम् ।

ननु पर्युदस्तो हि शृङ्गाररसो व्यायोगे, नोपक्षिप्तश्च कविना, सत्येवं तत्किमित्ययं तृतीयप्रघट्टकं तत्प्रायं कृत्वा, कवीनां शास्त्रस्य च विरुद्धमाततान? बाढम् । पर्युदस्त एव शृङ्गारोऽत्र । अयमर्थः कवेरभिमतो न वेति न निर्णयः। अस्य कवेरर्वाचीना एते निबन्धनग्रन्था इति, अतोऽस्य प्रबन्धेषु तन्नियमो नास्तीति च प्रायोवादः । एवं चाऽन्यकाव्यानुरोधेनाऽस्य काव्ये नियमासम्भवात्, अन्ते हिडिम्बाभीमसमागमदर्शनाच्च, व्यायोगेऽप्यस्य कवेः शृङ्गारः स्या दिति लिङ्गेनोहित्वा, तदनुगुणप्रपञ्चनच्छलेनाऽस्य भासस्याऽतिप्राचीनत्वं ध्वनयति । एव मन्यान्यपि गर्भितार्थप्रपञ्चनानि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि । नन्वथाऽपि मूलकृता प्राकृतभाषयोक्तं सर्वं किमित्यनेन प्रकृतिभाषयैव प्रदर्शितम्? ननु भोः मृष्यतामिदमेकमस्य कालानुगुण्येन सौकर्यं सम्पिपादयिषोर्व्यवसितम् । प्राचीना हि देवभाषायामिव प्राकृतादिभाषास्वपि अभिरुचिमन्तो बभूवुः । अत स्तत्प्रीणनाय कवय स्तत्तद्भाषामिश्राणि काव्यानि रचयामासुः। इदानींतना स्तु प्राचीनकाव्येषु प्रीयन्ते, न तु संस्कृतवर्जे मृतप्रायेषु भाषान्तरेषु । तदयं वैदग्ध्यकृत्तदेव काव्यं लोकसङ्ग्रहार्थी सप्राकृत मप्राकृतं विपरिणनाम । तदस्य हैडिम्बवैदग्ध्यकर्तुरयं व्यवसायबीजोपक्षेपः सहृदयहृदयक्षेत्रे सम्यक् फलिष्यतीति सर्वमनवद्यम् ॥

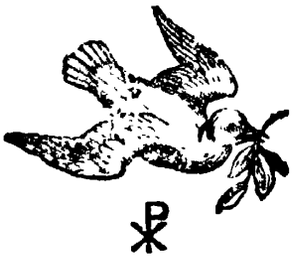
अत्र प्रधानरसो वीरः, इतरे त्वङ्गभूताः । स च वीरः चतुर्विधः—दयावीरो दानवीरो युद्धवीरो धर्मवीर इति । तेष्विह प्रधाननायको भीमो दयावीरः—यथा नागानन्दे जीमूतवाहनः, आत्मनो विनिमयेन ब्राह्मणकुलविमोचनाय दयमानत्वात् । अतश्चाऽयं धीरोदात्तः 'महासत्त्वोऽतिगम्भीरः क्षमावा नविकत्थनः। स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः॥' इति तल्लक्षणम् । प्रतिनायको घटोत्कच स्तु धीरोद्धतः' 'दर्पमात्सर्यभूयिष्ठो मायाच्छद्मपरायणः। धीरोद्धत स्त्वहङ्कारी चल श्चण्डो विकत्थनः॥' इत्युक्तलक्षणगुणयोगात् । तथा तस्य घटोत्कचस्य प्राधान्येन धीरोद्धतनायकविशिष्टो व्यायोग इत्येतदपि सङ्गतं भवति । मध्यमो ब्राह्मणकुमार स्तु धीरशान्तः 'सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः' इत्युक्तेः । नायिका हिडिम्बा, सा च वैदग्ध्यरीत्या विरहोत्कण्ठिता, चिरस्य स्वभर्तुः सङ्गमाय प्रोत्कण्ठिता सा, सन्निहिते वनोद्देशे तमेकाकिन मवस्थित माज्ञाय, तदानयनायेममुपायं विहितवतीति तदर्थः । अष्टविधनायिकास्वन्यतमा विरहोत्कण्ठिता । तल्लक्षणं तु 'चिरयत्यव्यलीके तु विरहोत्कण्ठितोन्मनाः' इति ।

किमनेन प्रबन्धेनाधिगतोऽर्थः इति उच्यते । (१) आत्मत्यागेनाऽपि भूतेष्वनुकम्पा कार्या, विशेषतो ब्राह्मणकुले, भीमवत्। (२) अकार्यमपि गुर्वर्थे करणीयं, घटोत्कचवत् । (३) पित्रोरपि स्वेष्वौरसेष्वपि, क्वचिद्वात्सल्यं, क्वचिन्माध्यस्थ्यं सहजं, यथा विपूतत्पत्न्योः (४) । तथाऽपि पुत्रेण पित्रोः पूतिपत्तिमतैव भाव्यम् ,

यथा मध्यमो द्विजपुत्रः। (५) अपरिहार्यतया प्राप्ते तु परद्रोहे, स्वार्थमात्रेण निवृत्ति र्वरम्, यथा मातुराहार्थमावश्यकेऽपि पुरुषाहरणे, एकपुरुषमात्रग्रहणेनाऽन्यविमोचनम्। एवमन्येऽप्यर्था उत्प्रेक्षकै रुत्प्रेक्षितुं शक्यन्त इत्यलं विस्तरेण।

इति

लक्ष्मणसूरिः

श्रीविद्वन्मनोरञ्जनी - मालायाः

विंशः स्तबकः

श्री रस्तु

श्रीमत्-संस्कृत-नाटक-मार्ग-प्रदर्शिना

श्रीभास-महाकविना

विरचितेषु चतुर्विंशति - रूपके ष्वन्यतमः

हैडिम्ब-वैदग्ध्यापरनामधेयो

मध्यम - व्यायोगः

श्रीसुगुणविलाससभायां प्रदर्शनार्थम्

श्रीमन्मद्रपुरी महाधिकरण न्यायवादिना

'बी-ये. बी-यल्.' बिरुद - धारिणा

त. शं. नारायण - शास्त्रिणा

अङ्क - प्रविभाग - पूर्वकं संस्कृत्य

प्रपञ्चितः

विजयते तराम्

1917

श्रीमद्रपुरी - शिवरहस्य-यन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितः

अथ

हैडिम्ब - वैदर्भ्या ख्ये

मध्यम - व्यायोगे

नाटक - पात्राणि

पुरुषाः

भीमसेनः—पाण्डव - मध्यमो वृकोदरः, कथानायकः

घटोत्कचः—हैडिम्बो भीमसेनस्य पुत्रः, प्रतिनायकः

केशवदासः—यूपग्रामवासी कश्चिद् वृद्धो ब्राह्मणः

कुशिकः—तस्य ज्येष्ठः कुमारः

सुगतः—तस्य मध्यमः कुमारः, उपनायकः

भरतः—तस्य कनिष्ठः कुमारः

स्त्रियः

हिडिम्बा—भीमसेनस्य राक्षसी भार्या, कथानायिका

मन्दयाना, करेणुका } —हिडिम्बायाः सख्यौ

सुशीला—ब्राह्मणी, केशवदासस्य पत्नी

प्रघट्टकः

उत्तरस्यां दिशि कुरुजाङ्गलम्

अथ

हैडिम्ब - वैदर्भ्या ख्ये

मध्यम - व्यायोगे

स्थापना

(नेपथ्ये कुशीलवा नान्दीं गायन्ति)

[आङ्गलीगीतिः]

(पल्लवी)

विजयतां परेशिता । विजयतां महेशिता ॥

(अनुपल्लवी)

विजयतां सदाऽयं अखिल - सुजनवर्गरक्षिता ।
विभव - भरित - चिदचि - दखिल - भुवनगणपिता ॥

(चरणाः)

सकलशक्तिसंयुतः । सकलवस्तु सङ्गतः ॥
सकलधर्ममार्गभरण - निपुणतुर्यसंज्ञितः ।
सकल - निगम - जलधि - मथन - भवरसविदितः ॥ वि ॥

अवतु नः परात्परः । अवतु नः परेश्वरः ॥
अवतु नः सदा विरिञ्चि - हरिहरामरेश्वरः ।
अखिल - भुवन - जनन - भरण - हरणतत्परः ॥ वि ॥

करुणया पुना त्विमाम् । करुणयेश्वरः शुभाम् ॥
करुणया पुनातु सुगुण - जनविलासिनीं सभाम् ।
कलित - सुजन - हृदय - नळिन - तरणिरुचिनिभाम् ॥ वि ॥

सनिध पाम गामपा । सनिध पाम गामपा ॥
सनिध पाम गाम पधनि - सनिध पाम गामरी ।
गमप - धपम - पमग - मगरि - पमगरिसनिसा ॥ वि ॥

(ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः—(सविनय मुपसृत्य, सभाभिमुख मञ्जलिं बध्वा)

पायात् स वो ऽसुरवधूहृदयावसादः
पादो हरेः कुवलयामलखड्गनीलः ।
यः प्रोद्यतः, त्रिभुवनैकमणेः, रराज
वैदूर्यसङ्क्रम इवाऽम्बरसागरस्य ॥ १ ॥

(पुष्पाञ्जलिं विकीर्य) अलं अतिविस्तरेण ! अहो ! कथ मस्मत्प्रिय-वयस्यः, अनङ्गकोकिलः, अद्याऽपि चिरायते । (नेपथ्याभिमुख मवलोक्य) मारिष ! यदि नैपथ्यविधान मवसितं, तर्हि, इत स्ताव दागम्यताम् ।

(प्रविश्य)

पारिपार्श्वकः—(ससम्भ्रमम्) भाव, अय मस्मि! आज्ञापय त्वार्यः 'को नियोगो ऽनुष्ठीयताम्' इति ।

सूत्र—मारिष, श्रीमद्रनगरमण्डनायमानं श्रीविजितार्या-सभामण्डप मिमं सर्वतः समागत्य, परिचितानेक-प्राचीन-नवीन-कलाकलापा गुणग्राहिणो मनीषिसार्वभौमा रसास्वादसम्पन्न-मानसाः, कि मपि, अस्मिन् महोत्सवदिवसे, अस्मत्-सुगुण विलास-सभया ऽभिनीयमानं रूपकं सम्प्रेक्ष्य, चिरा दस्मान् समभिनन्दितुं प्रतीक्षन्ते खलु समेधमानकौतूहलाः!

पारि—भाव, जयन्ति किल शृङ्गारादिनवरसभरितानि श्रीकाळिदास-भवभूत्यादि-महाकवि-प्रणीतानि बहूनि नाट-कानि! तद् वदेदानीं केन पुना रूपकेण पण्डितपरिषद्, इयं, आवर्जितमना भविष्यतीति ।

सूत्र—पूर्व मेवा ऽह मादिष्टोऽस्मि खलु परिषदा—'सकल विद्वन्निकरसंसेव्यमानः, पीयूषप्रतिस्पर्धिसमुज्वलदमन्दानन्दसन्दा-यकः, अपूर्ववस्तुरचनालङ्कारशोभितः, संस्कृतनाटकमार्गप्रदर्शिना सकलकविकुलसार्वभौमेन श्रीभासमहाकविना विरचितः, हैडिम्ब-वैदग्ध्यापरनामधेयो मध्यम-व्यायोगः, अस्मिन् महोत्सवदिवसे, अभिनयेन युष्माभिः प्रयोजयितव्य' इति ।

पारि—(सकौतुकं) भाव, कोऽयं भासो नाम, य स्ताव देव मतिमात्रं प्रशस्यते?

सूत्र—मारिष,सुविदितः खल्वयं कविकुलशिरोमणिः,सर्वेषु प्राचीनप्रबन्धेषु, स्वविरचितैः सरळ-सरळै र्मधुर-मधुरै र्लोकोत्तर-वर्णनोपलक्षितैः प्रियदर्शिका - बालचरित - प्रतिमानाटकादिभि श्चतुर्विंशति - रूपकैः ! यः किल क्रीष्टुशकात् पूर्वं षष्ठशताब्द्यां,

शकारेः श्रीहर्षापरबिरुदभृद्विक्रमविभोः
सभारत्नं, जात्या समभिगदितो धावक इति ।
उदात्तः स्वस्योक्त्या, सकलहृदयाह्लादजनकः,
प्रसिद्धोऽभूद् भासः प्रथितबहुनाट्यप्रणयनात् ॥२॥

पारि—भाव, नाऽयं महाकवि रेतावन्तं कालं मया श्रुतपूर्वः, नाऽप्यस्य रूपकाणि दृष्टपूर्वाणि ?

सूत्र—मारिष, को त्रा रसिकंमन्यः, अस्य महाकवे रन्यादृशं बुद्धिवैभवं, अत्युदात्तं कवित्वं च, न प्रशंसेत् ?

कालिदास - कविमेण्ठ - रामिलाः
दण्डि - बाणकवि - राजशेखराः ।
हेमचन्द्र - जयदेव - भामहाः
यं गृणन्ति कविताकलानिधिम् ॥ ३ ॥

पारि—तत् किं मस्य भासकवेः रूपकप्रबन्धाः, श्रीकाळि-दासादीनां महाकवीनां नाटकानीव सहृदयहृदयरञ्जकानि भवन्ति?

सूत्र—(विहस्य) मारिष ! किं प्राकृत इव प्रतिभासि ? न ह्येव, अस्य महाकवेः, नाट्यप्रणयनसामर्थ्यं वर्णयितुं सहस्रवदनोऽपि शक्नुयात् !

लोके मालविकाग्निमित्ररुचिता रत्नावलीप्रेक्षणात्
प्रागेवेति 'पुराणं' इत्यनुवचः श्रीकालिदासो ऽब्रवीत् ।
बाणोऽप्याह सुरालयोपमितितं स्तद्वाग्बुधै रर्चिते
त्येवं प्राह स राजशेखरकवि श्चाऽऽर्यं कवीना ममुम् ॥४॥

पारि—भाव, यद्येवं, अन्वर्थ एवाऽयं महाकविः !

यस्तु जात्या धावकोऽपि, भासो भासयते जगत् ।
तत्त्वै रिवाऽऽदिपुरुष श्चतुर्विंशतिरूपकैः ॥ ५ ॥

सूत्र—मारिष, किं बहुना !

भाषासुरम्या गैर्वाणी, तस्यां काव्यं मनोहरम् ।
तत्राऽपि रूपकं रम्यं तत्र भासकवेः कृतिः ॥ ६ ॥

रसभावपरिपोषणे, स्वभावसंवर्णने, नाटकपात्रप्रयोजनकौशले च, नाऽस्य महाकवेः समानः कश्चि द्वर्तते ! प्राचीनार्याणां, तेषां सामयाचारिकधर्माणां च यथावत् सरसतया प्रदर्शने भासकवेः सदृशः कोऽपि न विद्यते, नाऽऽसीत्, न च भविष्यति । नूनं त दिदं सत्य मस्मि न्नेव खलु महाकवौ, यत् सहजप्रियाख्य माङ्गल्यमहाकविं प्रति समभिहित मभियुक्तैः—

"आदर्श इव तेना ऽऽविष्क्रियते प्रकृतिः कृतौ" इति ।

पारि—भाव, नेतः परं संशयलेशोऽपि मे मनसि वर्तते । आवर्जितानि च सकल सामाजिकानां मनांसीति मे निश्चयः! यतः,

विख्यातः कवि रेषः, सेय मपि सारासारवेत्री सभा,
धर्म्ये चारु च मध्यमस्य चरितं, दक्षाः प्रयोगे वयम्।
एकैकं त्वपि वस्तु तावदखिलाह्लादप्रदं, किं पुनः
सर्वे सम्मिळिता गुणाः सुरुचिराः पुण्योदया दत्र नः॥

तन्नाऽस्माकं किमपि परिहास्यते। अनन्तरकरणीयं तावद् दाज्ञापयतु भावः!

सूत्र—मारिष, किमन्यदस्याः सभायाः श्रुतिप्रमोदहेतोः सङ्गीतकात् करणीय मस्ति। तद्, अविलम्बित मारभ्यतां सङ्गीतकम्।

पारि—तथा! (इति गायति)

(सीसपद्यम्)

महनीयचरितेन मार्गेण सञ्चरन्,
मा गृधः कस्या ऽपि मनसि वस्तु;
कुरु सर्वभूतेषु करुणा मकारणां,
सत्य मेव ब्रूहि सङ्कटे ऽपि।
निरतिशयानन्द - नित्यमोक्षामृतं
भवदुःखवर्जितं भव निपीय,
सकललोकेश्वरं सकलसुखास्पदं
प्रणत चिन्तामणिं प्रणम मित्र॥

निरुपमाकाश - निर्गुण - नित्यमुक्त -
सच्चिदानन्दसम्पूर्ण - सर्वशक्ति -
विश्वकारण - निर्मल - विविधरूप -
परमपुरुषं, स सर्वदा पालये न्नः ॥

सूत्र—(सरसावेशम्) अहो ! साधु गीतं! साधु गीतम् !! अनेन सन्दर्भानुबद्धेन गीतिरचनाविशेषेणैव, अस्माभि रिदानीं प्रयुज्यमानः प्रयोगः प्रत्यूहानन्तरेण परिसमाप्तः स्या दिति सुतरा माशंसामहे !

(नेपथ्ये कलकलः)

पारि—(ससम्भ्रमम्) भाव, कोऽयं महान् कलकलः ?

सूत्र—(श्रुतिमभिनीय) अये! किन्नु खलु मयि विज्ञापन व्यग्रे भयार्तानामिव आलापः श्रूयते! अङ्ग! पश्यामि ।

(पुनर्नेपथ्ये)

भो स्तात!—"कोनु खल्वेष करालः !"

पारि—भवतु! विज्ञातम् !

भोः - शब्दोच्चारणेनैव ब्राह्मणोऽयं न संशयः ।
त्रास्यते निर्विशङ्केन केनचित् पापचेतसा ॥ ८ ॥

(पुन रपि नेपथ्ये)

'को नु खल्वेष कराल: ?—कुटिल-
मानुषवेषधर इव काल: ।
हा हा! कि मेतत् स्वरूपम् ?—हन्त!
देहातिभारेण जनयति तापम् ॥'

सूत्र—(निर्वर्ण्य ससम्भ्रमम्) हन्त! दृढं विज्ञातम्! एष खलु पाण्डव - मध्यमस्याऽऽत्मजो हिडिम्बारणिसम्भूतो राक्षसाग्नि:, अकृतवैरं ब्राह्मणजनं वित्रासयति । भो:! कष्टं खलु पत्नीसुत-परिवृतस्य ब्राह्मणस्य वृत्तान्त: ! अत्र हि,

श्रान्तै: सुतै: परिवृत स्तरुणै:, सदारो
वृद्धो द्विजो निशिचरानुगत: स एष: ।
व्याघ्रानुसारचरितो वृषभ: सधेनु:
सन्त्रस्तवत्सक इवा ऽऽकुलता मुपैति ॥ ९ ॥

पारि—भाव, नोचित मत्र स्थातुं, एह्येहि, अनन्तरकर-णीयाय वय मपि सज्जीभवाम: ।

(इत्युभौ निष्क्रान्तौ)

इति
स्थापना
समाप्ता

अथ

हैडिम्ब - वैदग्ध्ये

प्रथमः प्रघट्टकः

देशः—कुरुजाङ्गले पाण्डवाश्रमाभ्यर्णे कश्चन शैलदुर्गमो
वनप्रदेशः, कालः - अपराह्णः

(ततः प्रविशति रौद्रोज्वलवेषेण घटोत्कचेन अनुद्रुतः
सुतत्रयकलत्रपरिवृतो ब्राह्मणः केशवदासः)

कनिष्ठो ब्राह्मणकुमारः— (भीतिं नाटयन् करुणं गायति)
भो स्तात!

को नु खल्वेष कालः?—कुटिल-
मानुषवेषधर इव कालः।
हाहा! किं मेतत् स्वरूपम्?—हन्त!
देहातिभारेण जनयति तापम् ॥ हा ॥

मध्यमो ब्राह्मणकुमारः—(सकौतुकम्) किन्नु खलु भोः!

कोऽयं महाघोरगात्रः?—कोपात्
सायं समायाति सँरक्तनेत्रः ।
हाहा! किं मेतत् स्वरूपम्?—हन्त!
देहातिभारेण जनयति तापम् ॥ हा ॥

ज्येष्ठो ब्राह्मणकुमारः—(ससम्भ्रमम्)

अहह! वित्रासयते ऽस्मान्!—अन्त्य-
दहन इव सन्दिधक्षु रकस्मात् ।
हाहा! किं मेतत् स्वरूपम्?—हन्त!
देहातिभारेण जनयति तापम् ॥ हा ॥

ब्राह्मणपत्नी—(ससाध्वसम्)

नेह सहे क्षणं स्थातुम्!—नाथ!
मोह मुपैमि समेहि नः पातुम् ।
हाहा! किं मेतत् स्वरूपम्?—हन्त!
देहातिभारेण जनयति तापम् ॥ हा ॥

वृद्धब्राह्मणः—(सत्वर मुपसृत्य, निर्वर्ण्य)

नूनं निशाचर एषः!—नोग्र,
दीनं जनं हन्तुं तेऽर्हति रोषः ।
हाहा! किं मेतत् स्वरूपम्?—हन्त!
देहातिभारेण जनयति तापम् ॥ हा ॥

भोः ! को नु खल्वेषः ? (समन्ता दवलोक्य) नूनं तपोवन मिदं, यत्र किल महानुभावाः पाण्डवा वसन्तीति श्रूयते ! क्व पुन रत्र ईदृशानां अविनीतानां सम्भवः ? अहो नु खलु भोः !

अरुणरविकरप्रकीर्णकेशो
भ्रुकुटिपुटोज्वलपिङ्गलायताक्षः ।
स्तडि दिव घनः सकण्ठसूत्रो
युगनिधने प्रतिमाकृति र्हरस्य ॥ १ ॥

ज्येष्ठः—भो स्तात ! को नु खल्वेषः ?

ग्रहयुगळनिभाक्षः पीनविस्तीर्णवक्षाः
कनककपिशकेशः पीतकौशेयवासाः ।
तिमिरनिग्रहवर्णः पाण्डरोद्वृत्तदंष्ट्रः,
नव इव जलगर्भो लीयमानेन्दुलेखः ॥ २ ॥

मध्यमः—क एष भोः !

कलभदशनदंष्ट्रो लाङ्गुलाकारनासः
करिवरकरबाहु र्नीलजीमूतवर्णः ।
हुतहुतवहदीप्तो यः स्थितो भाति भीमः
त्रिपुरपुरनिहन्तुः शङ्करस्येव रोषः ॥ ३ ॥

कनिष्ठः—भो स्तात ! को नु खलु अस्मान् पीडयति ?

वज्रपातो ऽचलेन्द्राणां, श्येनः सर्वपतत्रिणाम् ।
मृगेन्द्रो मृगसङ्घानां, मृत्युः पुरुषविग्रहः ॥ ४ ॥

ब्राह्मणी—आर्यपुत्र ! क एषो ऽस्मान् सन्तापयति ?

सन्दष्टोष्ठ श्चण्डसंरक्तनेत्रो
मुष्टिं कृत्वा गाढमुद्वृत्तदंष्ट्रः ।
गर्जन् भीमं राक्षसो भाति दृप्तः
संवर्ताग्निः सन्दिधक्षु र्यथैव ॥ ५ ॥

घटोत्कचः—(साटोपं परिक्रम्य) भो भो ब्राह्मण! तिष्ठ तिष्ठ !!

किं यासि मद्भयविनाशितधैर्यसारो
विस्रस्तदारसुतरक्षणहीनशक्तेः ।
तार्क्ष्यार्भपक्षपवनोद्धतरोषवह्नि -
तीव्रः कलत्रसहितो भुजगो यथाऽऽर्तः ॥ ६ ॥

भो ब्राह्मणाः ! न गन्तव्यम् ! न गन्तव्यम् ! !

वृद्धः—ब्राह्मणि ! न भेतव्यम् !! पुत्रकाः ! न भेतव्यम् !! सविमर्शा हि अस्य वाणी ।

घटोत्कचः—(आत्मगतम्) भोः ! कष्टम् !

जानामि सर्वत्र , सदा च नाम,
द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् ।
अकार्य मेत च्च मया ऽद्य कार्यं
मातु र्नियोगा दपनीतशङ्कम् ॥ ७ ॥

तद्, वित्रासयामि तावदेनान्। एतेषु ब्राह्मणकुमारेषु अन्यतमं मन्मातु राहारार्थ मपनेष्यामि। (प्रकाशम्) भो भो ब्राह्मण-कुमाराः, तिष्ठत! तिष्ठत!!

ब्राह्मणी--(सविनयसम्भ्रमं तेषां मध्यतो गत्वा) प्रसीदतु! प्रसीदतु महानुभावः!! भीमार्जुनाधिष्ठितं खलु तपोवन मिदम्। नाऽर्हति निरपराधिनो ब्राह्मणान् सन्तापयितुं महापुरुषः!

परोपकारः कर्तव्यः प्राणै रपि धनै रपि।
परोपकारजं पुण्यं न स्यात् क्रतुशतै रपि॥ ८॥

घटोत्कचः—(सोत्प्रासम्) किं वदसि भोः!

भीमो वा शरणं वो ऽस्तु! प्रभु र्वा कपिकेतनः।
मच्चक्षुष्पथ मासाद्य सजीवा नैव यास्यथ॥ ९॥

इत इतः!

वृद्धः---ब्राह्मणि, किं न स्मरसि, तत्रभवता जलक्लिन्नेन मुनिनोक्तम् 'अनपेतराक्षस मिदं वनं अप्रमादेन गन्तव्यम्' इति? तदेवेदानी मुत्पन्नं भयम्।

ब्राह्मणी—किं मिदानी मार्यो मध्यस्थवर्ण इव दृश्यते!

वृद्धः—किं करिष्यामि ब्राह्मणोऽहं मन्दभाग्यः?

ब्राह्मणी—(सभयसम्भ्रमम्) ननु विक्रोशामः! अब्रह्मण्य मब्रह्मण्यम्! भो भो हरिहरब्रह्मादयो दैवताः! परित्रायध्वं! परित्रायध्वम्!!

घटोत्कचः—आः !

ब्रह्मा वा भवतु गति र्द्विजप्रवीराः !
युष्माकं निशितपरश्वथः शिवो वा ।
ना ऽलं मा मभिमुख मेत्य सम्प्रहर्तुं
विष्णु र्वा विकसितपुण्डरीकनेत्रः ॥ १० ॥

ब्राह्मणी—हम् ! विपरीतः किल धर्मः, यद् जीवति खल्वयं पापराक्षसः !

वृद्धः—ब्राह्मणि ! समायातो ऽयं घोरः कलियुगो, नाऽत्र संशयः !

घटो—(विहस्य, सगर्वम्) भो भो ब्राह्मणाः ! उच्चैस्तरा माक्रोशन्तु भवन्तः ! सर्व मिद मरण्यरुदित मेव । एष वः सत्यं हनिष्यामि सर्वा नपि । (इति नानाप्रकारै र्विप्रकुटुम्बं वित्रासयति)

मध्यमः—अहह ! कथ मिव समायातोऽयं दुर्भाग्यसमयः सनातनधर्मस्य ! यत्, यत्र पुनः पूर्वं कलितरुद्राक्षमालिकाः, भस्मोद्धूलितविग्रहाः, भगवन्नामामृतरसरसनरसिकरसनाः, विहित-तीर्थसार्थसञ्चरणचरणाः स्वोचिताचाराचरणमात्रव्यसनिनो ब्राह्मणाः सर्वै रपि सप्रश्रयं, सस्तवं, सपादस्पर्शं च सर्वदा प्राण-म्यन्त, तत्रैवेदानी मेते महात्मानः दुराचारभूयिष्ठै रेतादृशैः पापपुरुषैः, निर्भयै र्निर्दयै र्निरनुतापैश्च, सगर्वं, साहङ्कारं, सोन्मादं च, गालिप्रदानपुरःसर मवहेल्यन्ते, अवधीर्यन्ते, तिरस्क्रियन्ते,

ताड्यन्ते, पीड्यन्ते, निःसार्यन्ते च! हा! धिगस्मत्-क्षत्रियप्रवीरान्! ये दुराचारहतकाना मेतेषा मधर्माचरणं, धर्मातिक्रमणं च तूष्णी मीक्षन्ते, सहन्ते क्षमन्ते च! (निःश्वस्य) आः! ग्रहा एव प्रतिकूलाः! विधि रेव वामः! समय एव अशुभमयः! अदृष्ट मेव निकृष्टम्! भवितव्य मेव निन्दितव्यं सनातनधर्मस्य! तद् व्यर्थोऽयं वदनमलिनीकारो महात्मनां विनिन्दनेन!

घटो— (मध्यमस्य धृष्टता मवलोक्य सकौतुक मात्मगतम्) अहो! गम्भीरानुभावोऽयं ब्राह्मणकुमारः!

कोपेन प्रविधूतकुन्तलभरः सर्वाङ्गजो वेपथुः,
किञ्चित् कोकनदच्छदेन सदृशे नेत्रे स्वयं रज्यतः।
धत्ते कान्ति मिदं च वक्त्र मनयो र्भङ्गेन कान्तभ्रुवोः,
चन्द्रस्योद्भटलाञ्छनस्य, कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च॥

(प्रकाशम्) भो महाब्राह्मण! कि मेभिः प्रलापैः? रक्ष! रक्षा ऽऽत्मानं यदि ते प्रभावो वर्तते! (इत्युग्रेण चक्षुषा मध्यमं पश्यति)

वृद्धः—(सान्त्वयन्) आः पुरुष! क स्तवाऽयं दोषः? क्रूरतमोऽयं कलिः।

ब्राह्मणी— (सभय मात्मगतम्) हा! अशरणाः स्मः! अभद्राणि भाग्यानि! अभव्यं भाव्यम्! अधःपतनोन्मुखी ब्राह्मणसम्पत्तिः! (प्रकाशम्) अनाथस्या ऽस्य ब्राह्मणकुटुम्बस्य प्रसादं कर्तु मर्हति महापुरुषः!

घटो—(आत्मगतम्) 'महापुरुष' इति स्मृतिपथ मिदानी मागतं मे मातु र्वचनम्। एते विप्रवटव स्तादृशलक्षणोपेता एव दृश्यन्ते। त न्नून मेते ष्वेकतमः अम्बाया मे उपवासपारणार्थ माहारयोग्यो भवेत्। (इति साकूतं मध्यमं पश्यति)

मध्यमः—भवति, कस्य वा वयं विक्रोशामः?

इदं हि शून्यं तिमिरोत्करप्रभैः
नगप्रकारै रवरुद्धदिक्पथम्।
खगै र्मृगै श्चाऽपि समाकुलान्तरं
वनं निवासाभिमतं मनस्विनाम्॥ १२॥

वृद्धः—ब्राह्मणि, न भेतव्यम्! न भेतव्यम्!! मनस्विजननिवासयोग्यमिति श्रुत्वा विगत इव मे सन्त्रासः। शङ्के, नाऽत्र, अतिदूरेण पाण्डवाश्रमेण भवितव्यम्। पाण्डवा स्तु,

युद्धप्रिया श्च, शरणागतवत्सला श्च,
दीनेषु पक्षपतिताः, कृतसाहसा श्च।
एवंविधप्रतिभयाकृतिचेष्टितानां
दण्डं यथार्ह मिह धारयितुं समर्थाः॥ १३॥

ज्येष्ठः—भो स्तात, न तत्र पाण्डवा इति मन्ये।

ब्राह्मणी—पुत्र, कथं त्वं जानीषे?

ज्येष्ठः—अम्ब! तस्मा दाश्रमा दागतेन केन चिद् ब्राह्मणेन कथितम् - 'शतकुम्भं नाम यज्ञ मनुभवितुं महर्षे धौम्यस्य तपोवनं गताः' इति ।

ब्राह्मणी—हन्त! हताः स्मः! अनाथाः स्मः !!

ज्येष्ठः—मातः, न तु सर्व एव । आश्रमपरिपालनार्थं इहैव स्थापितः किल पाण्डवमध्यमः ।

वृद्धः—यद्येवं, सन्निहिताः सर्व एव पाण्डवाः!

ज्येष्ठः—स चाऽस्यां सायन्तनवेलायां व्यायामपरिचयार्थं विप्रकृष्टदेश इति श्रूयते ।

ब्राह्मणी—हन्त! निराशाः स्मः!

वृद्धः—भवतु, व्यपश्रयिष्ये तावदेनम् ।

मध्यमः—अल मलं परिश्रमेण!

प्रार्थना ऽधिगुणे पुंसि निष्फलाऽपि वरं मनाक् ।
नाऽधमे लब्धकामाऽपि! न याच्ञां कर्तु मर्हथ ॥ १४ ॥

ब्राह्मणी—पुत्र, महानुभावदर्शनोऽयं राक्षसप्रवीरः! नाऽत्र परिहीयते खलु प्रार्थना ।

वृद्धः—आम्! वत्स!

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोत्र दोषः?
को वा न सिध्यति ममेति करोति कार्यम् ।
यत्नैः शुभैः पुरुषता भवतीह नृणां
दैवं विधान मनुगच्छति कार्यसिद्धिः ॥ १५ ॥

मध्यमः—अयि भोः! वरं मरण मपि, न तु सर्वथा याचना!

याचना हि पुरुषस्य महत्वं
नाशयत्यखिल मेव! तथा हि।
सद्य एव भगवा नपि विष्णु
र्वामनो भवति याचितु मिच्छन्॥ १६॥

वृद्धः—भवतु! पश्याम स्तावत्। भोः पुरुष, अस्त्यस्माकं मोक्षः?

घटोत्कचः—मोक्षो ऽस्ति, समयतः।

वृद्धः—कः पुनः समयः?

घटोत्कचः—अस्ति मे तत्रभवती जननी, तयाऽहं माज्ञप्तः-'पुत्र, ममोपवासनिसर्गार्थं कश्चि दस्मिन् वनप्रदेशे महापुरुषः, परिमृग्य, आनेतव्य' इति! ततो मया आसादितो भवान् स-कुटुम्बः। एते च तव पुत्राः महापुरुषा एव लक्ष्यन्ते। तस्मात्,

पत्न्या चारित्रशालिन्या द्विपुत्रो मोक्ष मिच्छसि।
बलाबलं परिज्ञाय पुत्र मेकं विसर्जय॥ १७॥

(इति मध्यम मेव साभिलाषं निर्वर्णयति)

वृद्धः—हं भो राक्षसापसद!

कि महं श्रुतवान् वृद्धः पुत्रं शीलगुणान्वितम्।
पुरुषादस्य दत्वा हा! कथं निर्वृति माप्नुयाम्॥ १८॥

घटोत्कचः—(उद्धतं पर्यटन्) अयि भो वृद्धब्राह्मण!

यद्यर्थितो द्विजश्रेष्ठ! पुत्र मेकं न मुञ्चसि।
सकुटुम्बः क्षणेनैव विनाश मुपयास्यसि ॥ १९ ॥

वृद्धः—(चिन्तां नाटयन्) किं मत्र प्रतिविधेयम्? (सविमर्शम्) एष एव मे निश्चयः!

कृतकृत्यं शरीरं मे, परिणामेन जर्जरम्।
राक्षसाग्नौ सुतापेक्षी होष्यामि विधिसंस्कृतम् ॥ २० ॥

ब्राह्मणी— आर्यपुत्र! मा मैवम्!! पतिमात्रधर्मिणी पतिव्रतेति नाम!

पतिर्हि देवता नार्याः! पतिर्बन्धुः! पतिर्गुरुः।
प्राणैरपि प्रियं तस्माद् भर्तुः कार्यं विशेषतः ॥ २१ ॥

तद्, गृहीतफलेन, एतेन मम शरीरेण, आर्यं, कुलं च रक्षितु मिच्छामि।

घटोत्कचः—भवति, न खलु स्त्रीजनोऽभिमत स्तत्रभवत्या।

वृद्धः—अह मनुगमिष्यामि भवन्तम्।

घटोत्कचः—आ! वृद्ध स्त्वं! अपसर! अपसर!!

ज्येष्ठः—भो स्तात, ब्रवीमि खलु तावत् किञ्चित्।

वृद्धः—पुत्र! कथय।

ज्येष्ठः—(सविनयम्)

मम प्राणै र्गुरुप्राणान् इच्छामि परिरक्षितुम् ।
रक्षणार्थं कुलस्याऽस्य, मोक्तु मर्हति मां भवान् ॥ २२ ॥

ब्राह्मणी—हा पुत्र ! वृद्धौ मातापितरौ, प्रिया वनुजौ च परित्यज्य, कथं लोकान्तरं गन्तुं पर्यवसितोऽसि !

मध्यमः—आर्य ! मा मैवम् !!

ज्येष्ठः श्रेष्ठः कुले लोके पितृणाञ्च सुसम्मियः ।
ततो ऽह मेव यास्यामि गुरुवृत्ति मनुस्मरन् ॥ २३ ॥

कनिष्ठः—आर्यौ ! मा मैवम् !

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्रह्मवादिभिः ।
ततोऽहं कर्तु मस्म्यर्हो गुरूणां प्राणरक्षणम् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणी—(सबाष्पम्)

मामिकेयं तनु र्नूनं सृष्टा दुःखाय भूतले ।
धाःगा, यस्या स्तथा मेऽद्य दुःखमूर्तिः प्रदृश्यते ॥ २५ ॥

ज्येष्ठः—(कनिष्ठं प्रति) वत्स ! मा मैवम् !

आपदं हि पिता प्राप्तो ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते ।
ततोऽह मेव यास्यामि गुरूणां प्राणरक्षणात् ॥ २६ ॥

वृद्धः—ज्येष्ठ मिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम् !

ब्राह्मणी—यथा आर्यपुत्रो ज्येष्ठ मिच्छति, तथा अहमपि कनिष्ठ मिच्छामि ।

मध्यमः—(सहर्षमात्मगतम्) अहो! प्राप्तावसरो मे चिराभिलषितः परार्थसम्पादनामनोरथः!

मेदोमज्जाशोणितैः पिच्छिले ऽन्त
स्त्वक्प्रच्छन्ने स्नायुबद्धास्थिसन्धौ।
साधु देहे कर्मचण्डालगेहे
बध्नात्युग्रत्पूतिगन्धे रतिं कः॥ २७॥

(प्रकाशं सस्मितम्) पित्रो रनिष्टः कस्येदानीं प्रियः?

घटोत्कचः—(आत्मगतम्) अहो जगद्विपरीत मस्य महासत्त्वस्य चेतः! कुतः,

विश्वामित्रः श्वमांसं श्वपच इव पुराऽभक्षय द्यन्निमित्तं
नाडीजङ्घे निजघ्ने कृततदुपकृति र्यत्कृते गौतमेन।
पुत्रः श्रीकाश्यपस्य प्रतिदिन मुरगा नत्ति ताक्ष्यों यदर्थं
प्राणां स्ता नेष साधु स्तृण मिव कृपया यः परार्थं जहाति॥

अय मेव ब्राह्मणकुमारो मात्रोदिष्टैः सर्वै रपि महापुरुषलक्षणै रुपेतो वर्तते। अय मेव काम मम्बाया अभिमत आहारो भवेत्। (प्रकाशम्) भो ब्राह्मणकुमार, अहं प्रीतो ऽस्मि। शीघ्र मागच्छ।

मध्यमः—(सहर्षम्) हन्त भोः!

धन्यो ऽस्मि यद् गुरुप्राणाः स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः।
बन्धुस्नेहा द्धि महतः कालस्नेह स्तु दुर्लभः॥ २८॥

घटोत्कचः—(आत्मगतम्) अहो स्वजनवात्सल्य मस्य ब्राह्मणवटोः!

ब्राह्मणी—भोः क विशा मीदानीं मन्दभागधेया?

किं नु पापं कृतं पूर्वं? का वा पुत्रै र्वियोजिता?।
याऽहं शुद्धसमाचारा त्यक्ष्यामि प्रिय मात्मजम्॥ २९॥

वृद्धः—कष्टं भोः कष्टम्!

प्राणाः प्रयान्ति, परित स्तमसाऽऽवृतो ऽस्मि,
मर्मच्छिदो मम रुजः प्रसर न्त्यपूर्वाः।
अक्ष्णो र्मुखेन्दु मुपधेहि, गिर श्च देहि,
हा पुत्र! मय्यकरुणः सहसैव मा भूः॥ ३०॥

घटो—(आत्मगतम्) अहो नु खल्वेतयोः पुत्रवात्सल्यम्!

मध्यमः—भो स्तात, अभिवादये। (इति साष्टाङ्गं प्रणमति)

वृद्धः—(सविषादम्) हा धिक्!

अश्मसार मिदं नूनं! अथवा ऽप्यजरामरम्।
हृदयं मम येनेदं न दुःखेना ऽवशीर्यते॥ ३१॥

(आत्मानं कथञ्चित् संस्तभ्य) अथवा नैष समयो विषादस्य। एह्येहि पुत्र! दृढं परिष्वजस्व माम्। (उत्थाप्य, सस्नेहं परिष्वज्य) वत्स! आयुष्मान् भव! अयं पश्चिम स्ते पितुः प्रणयपरिष्वङ्गः!

विनिमाय गुरुप्राणान् स्वैः प्राणै र्गुरुवत्सल ।
अकृतात्मदुरावापं ब्रह्मलोक मवाप्नुहि ॥ ३२ ॥

ब्राह्मणी—(साश्रुं रुदती)

सत्यं बतेदं प्रवदन्ति लोके
ना ऽकालमृत्यु र्भवतीति सन्तः ।
यत्रा ऽह मेवं परिभूयमाना
जीवामि किञ्चित् क्षणम प्यपुण्या ॥ ३३ ॥

मध्यमः—(मातर मुपसृत्य) अम्ब! अभिवादये । (इत्यभिवादयते)

ब्राह्मणी—(सशोकावेगम्) अहो दारुणो दैवदुर्विपाकः!

सुखा द्विहीनं बहुदुःखपूर्णं
इदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे ।
विशीर्यते ! य न्न सहस्रधा ऽद्य
वज्राहतं शृङ्ग मिवा ऽचलस्य ॥ ३४ ॥

मध्यमः— (मातरं सान्त्वयन्) अम्ब! अनतिक्रमणीये धैर्य मवलम्ब्यताम्!

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः! ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मा दपरिहार्ये ऽर्थे न त्वं शोचितु मर्हसि ॥ ३५ ॥

ब्राह्मणी—वत्स! कथं त्वां मृत्यवे ददामि!

जन्मनः प्रभृति पोषितं प्रियं
सौहृदा दपृथगाशयं सुतम् ।
ओतवे गृहशुकार्भकं यथा
निर्घृणा परिददामि मृत्यवे ! ॥ ३६ ॥

मध्यमः—अम्ब! नाऽय मवसरः शोकस्य, विचारस्य वा! सुष्ठ्वभिहितं खल्वभियुक्तैः—

"त्यजे देकं कुलस्याऽर्थे, ग्रामस्याऽर्थे कुलं त्यजेत् ।
ग्रामं जनपदस्याऽर्थे, आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥३७॥"

इति । तद्, अम्ब! समाश्वस्य साशीर्वादपूर्वकं स्निग्धेन भावेन प्रेष्यता मयं जनः परलोकसुखानुभवाय ।

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वार मपावृतम् ।
सुखिनः श्रोत्रिया मातः! लभन्ते मृत्यु मीदृशम् ॥ ३८ ॥

घटो—(आत्मगतम्) सत्य माकुलीभूतोऽस्मि महासत्त्वस्याऽस्य ब्राह्मणकुमारस्य धर्मोपन्यासेन!

कृत्ययो र्विप्रतीपत्वाद् द्वैधीभवति मे मनः ।
यथा नभसि तोये च चन्द्रबिम्बं द्विधाकृतम् ॥ ३९ ॥

ब्राह्मणी—(कृच्छ्रेण समाश्वस्य, पुत्रं परिष्वज्य) हा पुत्र! परिष्वजस्व मां मन्दभागिनीम्!

अपूर्वकर्मचण्डाळी मयि वत्स! विमुञ्च माम् ।
श्रितोऽसि चन्दनलताभ्रान्त्या त्वं विषवल्लरीम् ॥ ४० ॥

जात! चिर ञ्जीव! अयं चरम स्ते मातुः परिष्वङ्गः ।

मध्यमः—अम्ब! अनुगृहीतो ऽस्मि । इदानी मेवा ऽहं धन्य श्चाऽस्मि संवृत्तः । (ज्येष्ठ मुपगम्य) आर्य! अभिवादये ।

ज्येष्ठः—एह्येहि वत्स!

परिष्वजस्व गाढं मां, परिष्वक्तः शुभै र्गुणैः ।
कीर्त्या तव परिष्वक्ता भविष्यति वसुन्धरा ॥ ४१ ॥

(इति गाढ मालिंगति)

मध्यमः—अनुगृहीतो ऽस्मि ।

कनिष्ठः—आर्य! अभिवादये । (इत्यभिवादयते)

मध्यमः—एह्येहि वत्स! स्वस्ति! दीर्घायुष्मान् भव!

अमृताघ्मातजीमूतस्निग्धसंहननस्य ते ।
परिष्वंगाय वात्सल्या दय मुत्कण्ठते जनः ॥ ४२ ॥

(इति कनिष्ठं परिष्वजति)

कनिष्ठः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

मध्यमः—(घटोत्कचं प्रति) भोः पुरुष, ब्रवीमि किञ्चित्?

घटोत्कचः—ब्रूहि, ब्रूहि शीघ्रम् ।

मध्यमः—नाऽतिदूरे ऽस्मिन् वनान्तरे जलाशय इव दृश्यते । तत्र तावद् गत्वा, सायंसन्ध्या मुपास्य, प्रकल्पितपरलोकस्य पिपासाप्रतीकारं कर्तु मिच्छामि ।

घटोत्कचः—भो दृढव्यवसायिन! गम्यताम् । यथा ना ऽतिक्रामति मातु राहारकालः, तथा शीघ्र मागच्छ!

मध्यमः— भो स्तात! भो अम्ब! भो भ्रातरौ! एष गच्छामि। (इति निष्क्रान्तः)

सर्वे—शिवा स्ते पन्थानः सन्तु! (इति तमेव पश्यन्तः स्तब्धा श्चिरं तिष्ठन्ति)

घटोत्कचः—अह मपि तमेनं ब्राह्मणकुमार मनुगच्छामि। (इति निष्क्रान्तः)

वृद्धः—(तन्मार्ग एव दत्तदृष्टिः) हा! परिमुषिताः स्मः! परिभूतास्मो दैवहतकेन!

य स्त्रिशृङ्गो मम त्वासीत् मनोज्ञो वंशपर्वतः।
तन्मध्यशृङ्गभङ्गेन मन स्तपति मे भृशम्॥ ४३॥

हा पुत्र! कथं गत एव!

तरुण! तरुणतानुरूपकान्ते!
नियमपराध्ययनप्रसक्तबुद्धे।
कथ मिह गजराजदन्तभग्नः
तरु रिव यास्यसि पुष्पितो विनाशम्॥ ४४॥

(इति मूर्च्छति)

ब्राह्मणी— (सोद्वेगम्) हा पुत्र! अनघचारित्र! हा अप्रतिमप्रभाव! मुषिता ऽस्मि, परिभूता ऽस्मि दग्धभागधेयेन!

हा वत्स! हा तनय! हा जगदेकबन्धो!
हा जात! हा चपल! हा करुणैकसिन्धो।
हा पुत्र! हा सुगत! हा सुकृतैकभूमे!
हा हा! कदा नु भविता ऽसि पदं दृशो मे॥४५॥

(सर्वतो विलोक्य) हा धिक्! हा धिक्!! कथं परलोक मेव प्रस्थितो वत्सः! हा पुत्रक! (सकरुणं गायन्ती)

एकश इह मम - माठरकुलमणे! ब्राह्मण
निकटीभव गुणसिन्धो।
दर्शय निजमुखं - ओषधिपतिरुचिं
आर्तिसमाकुलबन्धो॥

वीक्ष्य तवा ऽऽस्य - विधुं ललितं म्रिये
एषा चिर मतिकष्टा।
केशवदाससती - रुदती खलु
नम्रमुखी शुभदिष्टा॥

(इति मोह मुपगच्छति)

कनिष्ठः— (पितरौ दृष्ट्वा सशोकावेगम्) आर्य असंविज्ञात मनिबन्धनं अन्धतमस मिव प्रविशामि! धारय माम्। (इति ज्येष्ठेन हस्ताभ्या मवलम्बितो मूर्च्छति)

ज्येष्ठः—हा कष्टम्! उन्मत्तीभूत मिव मे हृदयम्। हा! किं करोमि मन्दभाग्यः? (प्रळय मभिनयन्)

निकृन्ततीव मर्माणि, देहं शोषयतीव मे।
दहतीवा ऽन्तरात्मानं क्रूरः शोकाग्नि रुत्थितः॥ ४६॥

अहो ध्वस्ता धीरता! स्रस्ता स्वतन्त्रता! प्रणष्टा ब्राह्मणसम्पत्तिः! विनष्टा धर्मप्रतिपत्तिः! (सर्वतोऽवलोक्य) हा धिक्! कष्टम्!! कथं गत एव मे प्रियसहोदरः?

देशे देशे कळत्राणि देशे देशे च बान्धवाः।
तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः॥ ४७॥

हन्त! विपन्नस्तः संप्रति जीवलोकः! हा वसुन्धरे! किं दीनानां रक्तैरेव स्नास्यसि? हा पुण्यभूमे! किं दुराचारहतकैरेव भोक्ष्यसे? हा सनातनधर्म! किं विलयमेव यास्यसि? हा ब्राह्मण्य! किं कथावशेषमेव भविष्यसि? (सविमर्शम्) हन्त! भगवन्! महति दुराचारे प्रवृत्ते—

"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥ ४८॥"

इति प्रतिज्ञातवानसि! तत्, किमितोऽप्यधिकतरं दुराचारमपेक्षसे? अहह! नाऽधुनाऽपि तव हृदये दया सञ्चरति? भगवन्! किमिति 'दीनबन्धु' पदेन सम्बोध्यसे? यस्याऽस्य निरपराधिनो ब्राह्मणकुटुम्बस्य दीनतामवलोक्य ग्रावाणोऽपि रुदन्ति, तस्योपरि करुणामयीं दृष्टिमपि न क्षिपसि? हन्त! कियच्छयिष्यसे! कथमस्माकं महाक्रन्दनकोलाहलैरपि न विद्राव्यते तव निद्रा? हा! तवाऽपि कथं व्यामोहः? गरलं तु धूर्जटिना पीतम्! मद्यं च दानवैरास्वादि! किन्तु, चित्रं! यदेष विलक्षण स्त्वयि दृश्यते व्यामोहः! अथवा, तस्यैव महागरळस्य महामद्यस्य च

भगिन्या कनकाङ्गदस्य समालिङ्गित इति, पन्नगकुलमूलस्य शेष-
नागस्य गरळावलीढै र्निःश्वासैः प्रतिरोमकुहरं रञ्जित इति च,
कलयसि कांचि न्मूर्छां मत्ततां च । कथ मन्यथा, क्षीरधिवेष्टित
एव क्षीरधिकन्यया रमेथाः ! (सविचारम्) किन्तु मैवम् ! क्षम-
स्वैना मनल्पजल्पकल्पनाम् । 'सर्वत्रैवाऽसि, सर्वान् पश्यसि, सर्वं
वेत्सि, सर्वेषु दयसे' इति सन्त्यत्र परःसहस्राणां प्रामाणिकानां
वचनानि । येषु विश्वस्य, तव सत्ताऽङ्गीक्रियते; कथं तेष्वेव वि-
श्वस्य, तवेतरगुणिता नाऽङ्गीकरिष्यते ? परं, अहह ! पश्यन्नपि,
विदन्नपि न दयसे ? हन्त ! किं कथ्यते, जगदीश्वरोऽसि ! तत्
किं गजोद्धारधावनस्थगितोऽसि, य न्न धावसि ? विप्रारावणहनन-
वनवासव्रीडितोऽसि, य न्नाऽवतरसि ? कंसच्छेदनायासस्मरणेन वा
तूष्णीकोऽसि, य दभयं न ददासि ? चिरन्तन इति वलीपलित-
विग्रहो वा सम्पन्नोऽसि, य न्नाऽऽविर्भवसि ? न ज्ञायते तत्त्वम् ! या
दृश स्त्वं, तादृश मेव वयं नमस्कुर्मः । प्रभो प्रणतार्तिहर ! दयस्व !
दयस्व !! वरदराज वन्दारुजनमन्दार ! क्षमस्वाऽस्मान् क्षमस्व !!
हा गदाधर ! कदा तव कौमोदकी मोदं जनयिष्यति ? अहो शार्ङ्ग-
हस्त ! कदा तव चाप स्तापं विलयं यापयिष्यति ? हहा ! सुदर्शनो-
ज्वल ! कदा तव चक्रं दुष्टचक्रं चङ्क्रमिष्यते ? आहो खड्गपाणे !
कदा तव नन्दकः साधु बृन्दा नन्दयिष्यति ? मा स्म भगवन् !

अस्मदपराधा न्क्षमार्षीः! पाहि! पाहि!! परमात्मन् पाहि!!!

(इति ध्यानलय मुपैति)

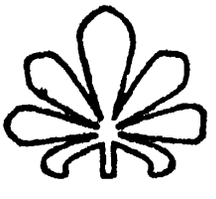
ति

(तिरस्करिणी शनै र्निपतति, सर्वोऽपि ब्राह्मणकुटुम्ब वर्गः मूर्छित एव मन्दमन्दं तिरोभूतो निष्क्रान्तः)

इति

प्रथमः प्रघट्टकः

समाप्तः

अथ

हैडिम्ब - वैदग्ध्ये

द्वितीयः प्रघट्टकः

देशः—तत्रैव कोऽपि जलाशयः; कालः—सूर्यास्तमयसमयः

(ततः प्रविशति प्रशान्तगम्भीरो मध्यमः)

मध्यमः—(सविचारम्) रे रे! मानस!

मृत्यो र्बिभेषि किं मूढ! भीतं मुञ्चति किं यमः? ।
अजातं नैव गृह्णाति! कुरु यत्न मजन्मनि ॥ १ ॥

हन्त! क्षणभङ्गुरं खलु प्राणिनां जीवितम्!

मरणं प्रकृतिः शरीरिणां
विकृति र्जीवन मुच्यते बुधैः ।
क्षणम प्यवतिष्ठते श्वसन्
यदि जन्तु र्ननु लाभवा नसौ ॥ २ ॥

अहो नु खलु भोः!

श्रियो दोलालोलाः, विषयजरसाः प्रान्तविरसाः,
विपद्रेहं देहं, महदपि धनं भूरि निधनम् ।
बृहच्छोको लोकः, सतत मबला दुःखबहला,
तथा ऽप्यस्मिन् घोरे पथि बत! रता हन्त कुधियः!॥

रे रे मुग्धजीव! किं मेवं व्यर्थं कालं क्षिपसि?

आयुः कल्लोललोलं, कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्रीः,
अर्थाः सङ्कल्पकल्पाः, घनसमयतटिद्विभ्रमा भोगपूगाः।
कण्ठाश्लेषोपगूढं तदपि च न चिरं यत् प्रियाभिः प्रणीतं,
ब्रह्मण्यासक्तचित्तो भव भवभयाम्भोधिपारं तरीतुम् ॥

अथवा,

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघा स्ततः किम्?
सम्मानिताश्च विभवैः सुहृद स्ततः किम्?।
न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किं?
कल्पं स्थितं तनुभृता मसुभि स्ततः किम्?॥ ५ ॥

(सपरितोषम्) हन्त! सम्पन्नः खलु मे चिराभिलषितो मनोरथः!

संरक्षता मत्कुल मद्य पुण्यं
मयाऽऽर्जितं यत् स्वशरीरदानात्।
भवे भवे तेन ममैव भूयात्
परोपकाराय शरीरलाभः॥ ६ ॥

अहो कृतार्थो ऽस्मि सम्प्रति!

मात र्मायें, भगिनि कुमते, हे पित र्मोहजाल,
व्यावर्तध्वं! भवतु भवता मेष दीर्घो वियोगः ।
सद्यो लक्ष्मीरमणचरणभ्रष्टगंगाप्रवाह -
व्यामिश्रायां दृषदि परमब्रह्मदृष्टि र्भवामि ॥ ७ ॥

(परिक्रम्य समन्ता दवलोक्य सकौतुकम्) अहो नु खलु प्रशान्तर-मणीयता ऽस्य तपोवनस्य । इह हि,

मधुर मिव वदन्ति स्वागतं भृङ्गनादैः,
नति मिव फलनम्रैः कुर्वते ऽमी शिरोभिः ।
घम ददत इवा ऽर्घ्यं पुष्पवृष्टिं किरन्तः,
कथ मतिथिसपर्यो शिक्षिताः शारिनो ऽपि ॥ ८ ॥

(स्पर्शसुख मभिनीय सहर्षम्) अहो प्रवातसुभगोऽयं वनोद्देशः!

कुसुमपरिमलेना ऽऽमोदितालि लतानां
वलितकिसलयानां लास्यलीलोपदेशै ।
लुलितकुवलयालिः शीकरासारवोढा
मृदुमलयसमीरो वाति सायन्तनो ऽयम् ॥ ९ ॥

त न्नाऽऽसन्दूरे ऽत्र कासारेण तरङ्गिण्या वा भवितव्यम् । (अग्रतो विलोक्य) अहो! अकृतज्ञता तरङ्गिण्याः!

छायां प्रकुर्वन्ति, नमन्ति पुष्पैः,
फलानि यच्छन्ति तटद्रुमा ये ।
उन्मूल्य ता नेव नदी प्रयाति
तरङ्गिणां क प्रतिपन्न मस्ति ॥ १० ॥

(ऊर्ध्व मवलोक्य) अहो! सूर्यास्तमयसमयोऽयम्!

मन्त्रसंस्कारसम्पन्ना स्तन्व दौदन्वती रपः।
एतत् त्रयीमयं ज्योति रादित्याख्यं निमज्जति ॥ ११ ॥

त दह मिमां पुण्यसलिलां नदीं गत्वा, अघमर्षणस्नानं कृत्वा, भगवतः सवितु रर्घ्यं दत्वा, सर्वेश्वरं वासुदेवं ध्यात्वा, प्रतिश्रुतसमय-पूर्वकं राक्षसस्य समीप मुपगच्छामि। (इति समित्पाणि र्निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति विषीदन् केशवदासः)

केशवदासः—(सास्रम) हा पुत्र सुगत!

आत्मीयः पर इत्ययं खलु कृतः सत्यं! कृपायां क्रमः,
किं रक्ष्या बहवः कि मेक इति ते जाता न चिन्ता कथम्?।
अस्मान् त्रातु महो! स्वजीवितपरित्यागं त्वया कुर्वता
येनाऽऽत्मा, पितरौ, वधू रिति, हतं निःशेष मेतत् कुलम्॥१२

कष्टं भोः कष्टम्!

ध्रुवं ध्वंसो भावी जलनिधिमहीशैलसरितां,
अतो मृत्योः शीर्यत्कणलघुषु का जन्तुषु कथा?।
तथाऽप्युच्चैः पुत्रव्यसनजनितः कोऽपि विषमो
विवेकभ्रान्माथी दहति हृदयं शोकदहनः॥ १३ ॥

हा! कथं विलय मेव संप्राप्तो वत्सः? (रुदन्) हा महासत्त्व! हा परमकारुणिक! हा विपद्वारिनिधिपतितजनोद्धरणपोत! हा परोपकारतृणीकृतदत्तदेह! क नु खलु गतोऽसि? हा पुत्रशिखामणे,

मन्दभाग्य ममुं जनं विहाय कुत्र प्रस्थितोऽसि? हा जात, देहि मे दर्शनम्! ब्रूहि मे प्रतिवचनम्!! (सर्वतो विलोक्य सोन्मादम्) हन्त! शून्यः संसारः! शून्या दिशः!! शून्यं च निखिलं मही-मण्डलम्!!!

हा हा! किं नु करोमि? क नु शरणं यामि? व्रजामि क वा?
कं पश्यामि? क मालपामि! कतमं पृच्छामि? यच्छामि किम्!।
गत्वा कुत्र, क मत्र वा प्रतिदिनं नत्वा, विदित्वा ऽथ किं,
कृत्वा किं च, पुन र्मम प्रियतमं द्रक्ष्यामि हा! पुत्रकम्॥१४

अहो! अस्त मुपगतं चेदानीं माठरसगोत्रस्य केशवदासस्य जीवितप्रयोजनम्! (निःश्वस्य) हा कथं लोकान्तरं पर्यवसित एव मे प्रियतनूजः! त न्नाऽहं एवंविधः क्षण मपि जीव न्नुपहास्य मात्मानं करोमि। (आत्मान मुद्दिश्य) हा दुरात्मन् केशवदासहतक! कथ मद्याऽपि न म्रियसे? किं मात्मघातिनो लोका दात्मानं परित्रातु मिच्छसि? धिङ् मूर्ख!

वर मद्यैव निर्मज्ज न्नन्धे तमसि दारुणे।
पुत्राननेन्दुरहिता न पुन र्वीक्षिता दिशः॥ १५॥

अपि च,

अन्धं तमः - क्रकच - भैरव - पूयवीची -
चण्डासिपत्रवन - रौरव - शाल्मलीषु।
नैतेषु सन्ति नरकेष्वपि यातना स्ताः
दुःखेन या स्तनयविक्लवजेन तुल्याः॥ १६॥

तदलं विलम्बेन! भवतु, अत्रैव पुण्यनदीतटोपान्ते सुतशोकाग्नि दह्यमान मात्मानं निर्वापयामि । (मन्दं परिक्रम्य, सशोकावेगम्) हा वत्स मध्यम! हा माठरकुलबालप्रवाळ! हा कुपितराक्षस-दक्षिणानृण्यप्रधानपण्य!

नेष्टं, न दत्तं, न कुलोचितानि
सुखा न्यवाप्तानि, यशो न कीर्णम् ।
न्यग्रोधबीजाङ्कुर मूषरस्थं
विडम्बयन् वत्स! दिवं गतोऽसि ॥ १७ ॥

अहो! अविलम्बितं प्राणाः प्रयात! प्रयात!!

अतः परं यद् व्यसनं नून मभ्युदयो हि सः ।
पापस्या ऽभ्युदयद्वार मिदानीं मरणं हि मे ॥ १८ ॥

(इति विलपन् मूर्च्छितो भूमौ निपतति)

(ततः प्रविशति सत्वरो घटोत्कचः)

घटोत्कचः—चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः! अतिक्रामति मातु राहारकालः! कि नु खलु करिष्ये? (पश्चाद् दृष्टिं प्रसार्य) अहो अस्तमितप्रायः सूर्यः!

अय मसौ गगनाङ्गणदीपक
स्तरळकालभुजङ्गशिखामणिः ।
क्षणविडम्बितबाडबविग्रहः
पतति वारिनिधौ विधुरो रविः ॥ १९ ॥

(सखेदसम्भ्रमं परिक्रम्य, अग्रतो विलोक्य) कोऽयं भूमौ निरुत्साह-निःसहं विपर्यस्तो दृश्यते। किं मसौ ब्राह्मणकुमारः? (उपसृत्य निर्वर्ण्य) भवतु दृष्टम्! न खलु स ब्राह्मणकुमारोऽयम्, नूनं तस्यैव पिता ब्राह्मणजरठो ऽयम्। आर्य! समाश्वसिहि! समाश्वसिहि!!

केशव—(निमीलितचक्षुरेव) हा वत्स! कथं मां परित्यज्य गतोऽसि?

घटो—आर्य! न खलु तव पुत्रोऽहम्! तस्यैव प्राणापहारको राक्षसोऽहम्!

केशव—(चक्षुरुन्मील्य) हा कथं स एव पापराक्षसः! कष्टं वञ्चितो ऽस्मि स्वरयोगेन।

घटो—भो ब्राह्मण! अतिक्रामति मातु राहारकालः, आहूयतां तव पुत्रः।

केशव—(आत्मानं प्रति) आः केशवदासहतक! कथं गर्भस्थ एव न विपन्नो ऽसि, येनैवं क्षणे क्षणे मरणातिगं दुःख मनुभवसि! (घटोत्कचं प्रति) अतिराक्षसं खलु ते वचनम्!

घटो—कथं रुष्यति ब्राह्मणः? मर्षयतु! मर्षयतु भवान्! अयं मे प्रकृतिदोषः। अथ किन्नामा तव पुत्रः?

केशव—तपस्वी मध्यमः! (इति वक्तु मक्षम एव पुन र्मूर्च्छति)

घटो—मध्यम इति सदृश मस्य! अह मेव आह्वयामि। (नदीतीर मुपगम्य) भो भो मध्यम! मध्यम! शीघ्र मागच्छ।

(ततः प्रविशति पाण्डवमध्यमो भीमसेनः)

भीमसेनः—(श्रुतिमभिनीय) भोः कस्या ऽयं स्वरः?

खगशतविरुते विरौति तारं
द्रुमगहने दृढसङ्कटे वने ऽस्मिन् ।
जनयति च मनोज्वरं स्वरो ऽयं
बहुसदृशो हि धनञ्जयस्वरस्य ॥ २० ॥

घटो—(सचिन्तम्) अहो! चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः! अस्तमितोऽयं रविः! अतिक्रामति च मे मातु राहारकालः! तत् किं नु खल्वद्य करिष्ये? भवतु, उच्चैः शब्दापयामि। भो मध्यम! मध्यम!! कुत्र गतो ऽसि? शीघ्रं मागच्छ!

भीम—(आत्मगतम्) भोः! को नु खल्वेतस्मिन् वनान्तरे सायन्तनवेळाया मस्यां मम व्यायामविघ्नमुत्पाद्य, 'मध्यम! मध्यम!!' इति मां उच्चैः शब्दापयति? (परिक्रम्य, घटोत्कचमवलोक्य) अहो दर्शनीयो ऽयं पुरुषः! अयं हि,

सिंहास्यः सिंहदंष्ट्रो मधुनिभनयनः स्निग्धगम्भीरकण्ठो
बभ्रूभूः श्येननासो द्विरदपतिहनु र्दीर्घविश्लिष्टकेशः ।
व्यूढोरा वज्रमध्यो गजवृषभगति र्लम्बपीनांसबाहुः
सुव्यक्तं राक्षसीजो विपुलबलयुतो लोकवीरस्य पुत्रः॥२१

घटो— (कालात्यय मसहमानः) अहह! अतिचिरायते खलु ब्राह्मणवटुः। अतिक्रामति खलु तत्रभवत्या मातु र्मे नितरां

आहारकालः! हन्त कुत्र वा गतोऽयं भवेत्? किं मह मिदानीं करिष्ये। भो भो मध्यम! सत्वर मागच्छ! आगच्छ!

भीम— (उपसृत्य आत्मगतम्) अहो! किं मयं राक्षस-पोतकः, एकपद एव मे आनन्द मुत्पादयति, उपस्नेहयति च कुतो ऽपि निमित्ता दन्तरात्मानम्? अथवा स्नेह श्च निमित्त-सव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्ध मेतत्!

व्यतिषजति पदार्था नान्तरः कोऽपि हेतुः,
न खलु वहिरुपाधीन् प्रीतयः संश्रयन्ते।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं,
द्रवति च हिमरश्मा वुद्गते चन्द्रकान्तः॥ २२॥

(उपसृत्य प्रकाशम्) भोः प्राप्तो ऽस्मि! किमर्थ मेव मुच्चै राह्वानं कुरुषे?

घटो—(परिवृत्य सहसा निर्वर्ण्य, आत्मगतम्) अहो पुण्या-नुभावदर्शनोऽयं महापुरुषः!

आश्वासस्नेहभक्तीना मेक मालम्बनं महत्।
प्रकृष्टस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्तिमत्तरः॥ २३॥

(भीमसेनं चिरं निर्वर्ण्य, आत्मगतम्) न खल्वयं ब्राह्मणवटुः! (सानुरागम्) अहो दर्शनीयोऽयं महाशयः! य एषः,

सिंहाकृतिः, कनकतालसमानबाहुः,
मध्ये तनुः, गरुडपक्षविलिप्तपक्षः ।
विष्णु र्भवे द्विकसिताम्बुजपत्रनेत्रो
नेत्रे ममा ऽऽहरति बन्धु रिवा ऽऽगतो ऽयम् ॥२४

(अन्यतः परिवृत्य, प्रकाशम्) भो मध्यम! त्वां खल्वहं शब्दापयामि ।

भीम—(पुरतो गत्वा) अत एव खल्वहं प्राप्तवा नस्मि!

घटो— (अन्यतः परिवृत्य प्रकाशम्) भो मध्यम! मध्यम! त्वां खल्वहं शब्दापयामि ।

भीम—(अग्रतो गत्वा) भोः पुरुष! अतः खल्वहं प्राप्तः ।

घटो—(भीमसेनं प्रति सविस्मम्) किं भवा नपि मध्यमः?

भीम—(साभिमानम्) न तावत् कश्चि दपरः!

मध्यमोऽह मवध्यानां, उत्सिक्तानां च मध्यमः ।
मध्यमोऽहं क्षिते र्भद्र! भ्रातृणा मपि मध्यमः ॥ २५ ॥

घटो–भवितव्यम्!

भीम–अपि च,

मध्यमः पञ्च भूतानां, पार्थिवानां च मध्यमः ।
भवे च मध्यमे लोके, सर्वकार्येषु मध्यमः ॥ २६ ॥

केशव—(श्रुत्वा समाश्वस्य) अये!

मध्यम स्त्विति संप्रोक्त, नूनं पाण्डवमध्यमः ।
अस्मान् मोक्तु मिहाऽऽयातो दर्पा न्मृत्यो रिवोत्थितः ॥

(नेपथ्ये गीतिः)

भज गोविन्दं! भज गोविन्दं!
भज गोविन्दं! मूढमते ।
भज गोविन्दं! परमानन्दं
भावय नाऽन्यं शरणं ते ॥

भीम—(श्रुति मभिनीय सानन्दम्) अहो कस्याऽयं पुनः प्रशान्तगम्भीरमधुरो निनादः ?

अथ कोऽय मीड्यचरितो महाशयो
ध्वनिनैव दत्तपुलकं करोति माम् ? ।
नवनीलनीरधरधीरगर्जित-
क्षणबद्धकुड्मलकदम्बडम्बरम् ॥ २८ ॥

केशव—(उपविश्य सहर्षम्) हन्त भोः! किमेतत्? ननु पुत्रस्येव मे मधुरगम्भीरो ध्वनिः श्रूयते! (इति सकौतुक मवलोकते)

(ततः प्रविशति पुन रपि मध्यमः)

मध्यमः—(सभक्त्यतिशयं गायन्)

नलिनीदळगतजलमतितरलं
तद्व ज्जीवित मतिशयचपलम् ।
विद्धि व्याध्यभिमानग्रस्तं
लोकं शोकहतं च समस्तम् ॥ भज ॥

का ते कान्ता? क स्ते पुत्रः
संसारोऽय मतीव विचित्रः ।
कस्य त्वं? कः? कुत आयातः?
तत्त्वं चिन्तय य दिदं भ्रातः ॥ भज ॥

मा कुरु धनजनयौवनगर्वं,
हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।
मायामय मिद मखिलं हित्वा
ब्रह्मपदं त्वं प्रविश विदित्वा ॥ भज ॥

दिनयामिन्यौ सायं प्रातः
शिशिरवसन्तौ पुन रायातः ।
कालः क्रीडति गच्छत्यायुः
तदपि न मुञ्चत्याशावायुः ॥ भज ॥

पुन रपि जननं, पुन रपि मरणं,
पुन रपि जननीजठरे शयनम् ।
इह संसारे बहुदुस्तारे
कृपया ऽपारे पाहि! मुरारे ॥ भज ॥

येषां श्रीमद्यशोदाद्युतपदकमले
नास्ति भक्ति र्नराणां,
येषा माभीरकन्याप्रियगुणकथने
नाऽनुरक्ता रसज्ञा ।

येषां श्रीकृष्णलीलाललितगुणरसे
सादरौ नैव कर्णौ,
धिक्तान्! धिक्तान्!! धिगेतान्!!! कथयति सततं
कीर्तनस्थो मृदङ्गः ॥ २९ ॥

भीम—(सानन्दपरवशं शृण्वन्) सत्यं साधो सत्यम्!

वेदस्या ऽध्ययनं कृतं, परिचितं शास्त्रं, पुराणं स्मृतं,
सर्वं व्यर्थमिदं, पदं न कमलाकान्तस्य चेत् कीर्तितम्।
उत्खातं, सदृशीकृतं, विरचितः सेको ऽम्भसा भूयसा,
सर्वं निष्फल मालवालवलये क्षिप्तं न बीजं यदि ॥ ३०

केशव— (दृष्ट्वा सहर्षमुत्तिष्ठन्) अहो मे पुत्रको ऽयं! दिष्ट्या! अक्षत शरीरो वर्तते!

उभौ मध्यमौ—(अन्योन्यं प्रति सस्नेहानुरागं निर्वर्ण्य)

यदृच्छासंपातः किमु खलु गुणानां मतिशयः
पुराणो वा जन्मान्तरनिबिडबन्धः परिचयः।
निजो वा सम्बन्धः किमु विधिवशात् को ऽप्यविदितः
ममैं तस्मिन् दृष्टे हृदय मवधानं रचयति ॥ ३१ ॥

केशव– (चिरं निर्वर्ण्य, पुत्रस्याऽङ्गानि स्पृशन्) हा पुत्रक! कथ मेत त्ते सुकुमारं शरीरं निर्घृणहृदया राक्षसी आहारयिष्यति? (इति पुत्रं कण्ठे गृहीत्वा तारं रोदिति)

मध्यमः — (दृष्ट्वा, सविस्मयसंभ्रमम्) हा! कथं तातः? तात! अलं परिदेवितेन?

क्रोडीकरोति प्रथमं यदा जात मनित्यता।
मातेव जननी पश्चात्, तदा शोकस्य कः क्रमः॥ ३२॥

(इति राक्षससमीपं गन्तु मिच्छति)

केशव—(पुत्रं चिबुके गृहीत्वा) हा तनय मध्यम! कथं व्यापाद्यमान एव मया त्वं प्रेक्षितव्यः? (इति मोह मुपगच्छति)

भीमः—(सकरुणं श्रुत्वा) अये भयार्तानां ब्राह्मणानामिवा ऽऽर्तालापः? हन्त! तपोवन मिदम्! क्व पुन रत्र ईदृशाना मविनयानां सम्भवः? त द्याव दुपसृत्य—का वेतौ? कुतो वैतयोर्भयम्?—इति स्फुटीकरोमि। (इति तयोः समीप मुपसर्पति)

मध्यमः—(घटोत्कच मुपसृत्य) भोः पुरुष! नन्वहं यथा समयं प्राप्तो ऽस्मि!

आचम्यास्यां तरङ्गिण्यां परलोकेषु दुर्लभम्।
आत्मनैवा ऽऽत्मनो दत्तं पद्मपत्रोज्वलं जलम्॥ ३३॥

घटो—(दृष्ट्वा, सहर्षम्) हन्त! प्राप्तवा निदानीं खल्वसि! मध्यम, मध्यम, इत इतः!

केशव—(भीमसेन मुपगम्य) भो महापुरुष! परित्रायस्व ब्राह्मणकुलम्! अनपराधिनं, अनाथं, अशरणं च मत्पुत्रं मध्यम मिमं अकारणा द्धन्तु मिच्छति पापराक्षसोऽयम्।

भीम—(सावष्टम्भम्) अभय मभयं भयार्तानाम्! आः!

कः पाण्डवे वन मिदं
शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
अय माचरत्यविनयं
विप्रेषु सत्स्ववध्येषु ? ॥ ३४ ॥

(उपसृत्य) भो भो ब्राह्मणोत्तम! न भेतव्यम्! न भेतव्यम्!! पाण्डवमध्यमो ऽह मभिवादये ।

केशव—(हस्त मुद्यम्य) वायुरिव दीर्घायु र्भव!

भीम—अनुगृहीतो ऽस्मि! कुतो भय मार्यस्य?

केशव—भो महात्मन्! श्रूयताम्! अहं खलु कुरुराजेन युधिष्ठिरेण अधिष्ठितपूर्वे कुरुजाङ्गले यूपग्रामवास्तव्यो माठर-सगोत्र श्च, कल्पशाखाध्वर्युः, केशवदासो नाम ब्राह्मणः । तस्य मम, उत्तरस्यां दिशि, उद्यामग्रामवासी मातुलः कौशिकसगोत्रो यज्ञ-बन्धु र्नाम अस्ति । तस्य पुत्रोपनयनानुभवार्थं सकलत्रो ऽस्मि प्रस्थितः ।

भीम—अरिष्टो ऽस्तु पन्थाः! तत स्ततः?

केशव—(घटोत्कचं दर्शयन्) ततो मा मेष हि,

स जलजलदगात्रः पद्मपत्रायताक्षो
मृगपतिगतिलीलो राक्षसः प्रोग्रदंष्ट्रः ।
जगति विगतशङ्क स्त्वद्विधानां समक्षं
ससुतपरिजनं भो! हन्तुकामो ऽभ्युपैति ॥ ३५ ॥

भीम—(आत्मगतम्) अहो कष्टम्!

कुलस्य व्यापत्या सपदि शतधोदीपिततनुः
मुहु र्बाष्पं श्वासा न्मलिन मपि रागं प्रकटयन्।
श्लथै रङ्गैः शून्यै रसकृ दुपरुद्धै श्च करणै
र्युतो धत्ते ग्लानिं करुण इव मूर्तो द्विजवरः ॥३६॥

एव मनेन ब्राह्मणजनस्य मार्गविघ्नः कृतः। भवतु, निग्रहीष्यामि ताव देनम्। (उपसृत्य प्रकाशम्) भोः पुरुष, तिष्ठ! तिष्ठ!!

घटो—(सगर्वं परिवृत्य, भीमसेन मुग्रेण चक्षुषा पश्यन्) एष स्थितो ऽस्मि!

भीम—(आत्मगतम्) हन्त! को ऽप्यस्मिन् राक्षसपोतके पौरुषातिरेकः!

दृष्टि स्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा,
धीरोद्धता नमयतीव गति र्धरित्रीम्।
कौमारके ऽपि गिरिव द्गुरुतां दधानो
वीरो रसः कि मय मेत्युत दर्प एव ॥ ३७ ॥

(प्रकाशं, घटोत्कच मुद्दिश्य) अयि भो महावीर! किमर्थं ब्राह्मणं परास्यसि?

पुत्रनक्षत्रकीर्णस्य पत्नीकान्तप्रभस्य च।
वृद्धस्य विप्रचन्द्रस्य भवान् राहुरिवा ऽऽगतः ॥ ३८ ॥

घटो—अथ किम्? राहु रेव !

भीम—आः!

निवृत्तव्यवहारो ऽयं सदार स्तनयैः सह ।
सर्वापराधे ऽवध्यत्वात् मुच्यतां द्विजसत्तमः ॥ ३९ ॥

घटो—न मुच्यते । (इति विकटं परिक्रामति)

भीम—(आत्मगतम्) भोः! कस्य पुत्रेणा ऽनेन भवितव्यम्?

भ्रातृणां मम सर्वेषां कोऽयं भो गुणतस्करः ।
दृष्ट्वैतद् बालशौण्डीर्यं सौभद्रस्य स्मराम्यहम् ॥ ४० ॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष ! मुच्यताम् ।

घटो—(सदर्पम्) न मुच्यते !

मुच्यता मिति विस्रब्धं ब्रवीति यदि मे पिता ।
न मुच्यते, तथा ह्येष गृहीतो मातु राज्ञया ॥ ४१ ॥

(इति ब्राह्मणकुमारं बला दाकर्षति)

भीम—(सविस्मयं, आत्मगतम्) कथं मातु राज्ञेति? अहो गुरुशुश्रूषुः खल्वयं तपस्वी !

माता किल मनुष्याणां दैवताना श्च दैवतम् ।
मातु राज्ञां पुरस्कृत्य वय मेतां दशां गताः ॥ ४२ ॥

(घटोत्कच मुपसृत्य जनान्तिकम्) भोः पुरुष, प्रष्टव्यं खलु ताव दस्ति?

घटो—(जनान्तिकम्) ब्रूहि! ब्रूहि शीघ्रम्!

भीम—(जनान्तिकम्) अयि भो वीरसत्तम! का नाम भवतो माता?

घटो—(जनान्तिकम्) हिडिम्बा नाम राक्षसी!

कौरव्यकुलदीपेन पाण्डवेन महात्मना।
सनाथा या महाभागा पूर्णेन द्यौ रिवा ऽऽत्मना ॥ ४३ ॥

भीम—(सहर्षं आत्मगतम्) एवं हिडिम्बायाः पुत्रो ऽयम्? सदृशो ह्यस्य गर्वः!

रूपं सत्त्वं बलं चैव पितृभिः सदृशं बहु।
प्रजासु वीतकारुण्यं मन श्चैवा ऽस्य कीदृशम्? ॥ ४४ ॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुषसिंह! मुच्यताम्, मुच्यता मयं ब्राह्मण-कुमारः।

घटो— (सोद्धतम् परिक्रामन्) न मुच्यते! सर्वथैव न मुच्यते!! (इति ब्राह्मणपुत्रं पुन र्बलात्कारेण गृह्णाति)

भीम—रे रे अविनीत!

प्रणयसतीसलीलपरिहासरसाधिगतै
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत्।
वपुषि वधाय तत्र तव हस्त मुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ ४५ ॥

(इति मध्यमं घटोत्कचहस्ताद्विमोच्य, केशवदासं प्रति) भो ब्राह्मणोत्तम! एष गृह्यतां तव पुत्रः। वय मेन मनुगमिष्यामः।

मध्यमः— मा! मा भवा नेवम्!

त्यक्ताः प्रागेव मे प्राणा गुरुप्राणेष्वपेक्षया।
युवा क्षत्रगुणोपेतो भवान् तिष्ठतु भूतले ॥ ४६ ॥

भीम—(मध्यमं प्रति) आर्य! मा! मैवम्!! क्षत्रियकुलोत्पन्नोऽहम्। पूज्यतमः खलु ब्राह्मणः!

आज्ञा, कीर्तिः, पालनं ब्राह्मणानां,
दानं, भोगो, मित्रसंरक्षणं च।
येषा मेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः,
को ऽर्थ स्तेषां क्षत्रियोपाश्रयेण ॥ ४७ ॥

तस्मात्, मच्छरीरेण, ब्राह्मणशरीरं विनिमातु मिच्छामि।

मध्यमः—भो महात्मन्! दर्शिता त्वयेयं आत्मप्राणप्रदानव्यवसायनिर्व्याजा मयि दयालुता। त दल मनेन निर्बन्धेन! पश्य!

जायन्ते च म्रियन्ते च मादृशाः क्षुद्रजन्तवः।
परार्थं बद्धकक्षाणां त्वादृशा मुद्भवः कुतः ॥ ४८ ॥

तत् प्रसीद! मुच्यता मय मध्यवसायः।

भीम—(सश्लाघम्, मध्यमं करे धृत्वा) अहो जगद्विपरीतं तवेदं ब्राह्मणस्य चेतः! भो महासत्त्व! न मे चिरा लब्धावकाशस्य परार्थसम्पादनामनोरथस्या ऽन्तरायं कर्तु मर्हसि।

मध्यमः—भो भो साहसिकाग्रणीः! किं वृथा प्रयासेन? न खलु मध्यमो माठरकुलं मलिनीकरिष्यति!

सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः।
शरीरकस्याऽपि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥ ४९ ॥

अथ, अनुकम्पनीयश्चेदहं, तदिमौ मद्विपत्तिविक्लवौ दुर्भाग्यस्य मे वृद्धौ मातापितरौ, प्रियौ भ्रातरौ च यथा न परित्यजेयु र्जीवितं, तथाऽभ्युपायश्चिन्त्यताम्।

भीम—(आत्मगतम्)

आर्तं कण्ठगतप्राणं परित्यक्तं स्वबान्धवैः।
त्रायेनैनं यदि ततः कः शरीरेण मे गुणः ॥ ५० ॥

(प्रकाशम्) अयि भोः श्रोत्रियप्रवर! दुष्टनिग्रहः शिष्टपरिपालनं च खलु क्षत्रियस्य मुख्यो धर्मः!

क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्त्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५१ ॥

घटो—(आत्मगतम्) एवं क्षत्त्रियोऽयं वीरपुरुषः! तेन हि गर्वः! भवतु, इममेव क्षत्त्रियप्रवरं हत्वा नेष्यामि। (मध्यमं मुद्दिश्य भीमसेनं प्रति प्रकाशम्) अथ केनाऽयं वारितो ब्राह्मणबटुः?

भीम—मया ।

घटो—किं त्वया?

भीम—अथ किम्!

घटो—तेन हि, भवा नेव शीघ्र मागच्छतु ।

भीम—(ईषद् हसन्) एव मतिवीर्यबलं न शक्नोम्यनुगन्तुम् । यदि ते शक्ति रस्ति, बलात्कारेण मां नय ।

घटो—(सगर्वोद्रेकम्) नन्वहं हैडिम्बो घटोत्कचः!

भीम—(प्रहसन्)

कामं घटो वा, ऽथ भवोत्कचो वा !
हैडिम्ब एवा ऽप्यथवा हिडिम्बः ।
न कोऽपि मां धर्षयितुं समर्थ
इहा ऽस्ति लोके पुरुषप्रवीरः ॥ ५२ ॥

घटो—(समदम्) कं मां प्रतिजानीते भवान्? (इत्युदग्रदृष्ट्या भीमसेनं पश्यति)

भीम—(सोल्लुण्ठनं सस्मितं, साकूतं च) किं मन्यत्? नूनं! मत्पुत्र इति जाने ।

घटो—(सक्रोधम्) कथं कथम्? अहो दौरात्म्य मस्य क्षत्रियपशोः!

भीम—(अनुनयं नाटयन्) कथं रुष्यति महावीरः? मर्षयतु! मर्षयतु भवान्! सर्वाः प्रजाः क्षत्रियाणां पुत्रशब्देन अभिधीयन्ते । अत एव मया 'पुत्र' इति भवा नभिहितः ।

घटो—(सस्मितम्) अहो! भीताना मायुधं गृहीतं भवता ?

भीम—अयि भोः !

शपामि! सत्येन, भयं न जाने,
ज्ञातुं त दिच्छामि भवत्समीपे ।
किंरूप मेतद् वद, भद्र! तस्य
गुणागुणज्ञः सदृशं प्रपद्ये ॥ ५३ ॥

घटो—अयि भो वृथाभिमानिन्! एष ते क्षणेन भय मुपदिशामि । गृह्यता मायुधम् ।

भीम—आयुध मिति? भो महासत्त्व! गृहीत मेतत्। (इति दक्षिणबाहुं प्रसारयति)

घटो—(साधिक्षेपम्) हा ! कथ मिव ?

भीम—(तूष्णीं स्मितं कृत्वा) अयि भोः!

कांश्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतः ।
अयं तु दक्षिणो बाहु रायुधं सदृशं मम ॥ ५४ ॥

घटो—(सामर्षम्) इद मुपपन्नं पितु र्मे जगदेकवीरस्य ।

भीम—(सकौतुक मिव) अथ, को ऽयं जगदेकवीरः?

विश्वकर्ता, शिवः, कृष्णः, शक्रः, शक्तिधरो, यमः ।
एतेषु कथ्यतां, भद्र! केन ते सदृशः पिता ॥ ५५ ॥

घटो—(साभिमानम्) सर्वै रपि!

भीम—धिक्! अनृत मेतत्!

घटो—(सरोषावेशम्) कथम्? कथम्? अनृत मित्याह जाल्मः! अरे रे! दुरात्मन्! कथं जगदेकवीरं अधिक्षिपसि मे गुरुम्? भवतु! इत स्त्वां निर्दयं मन्मातु राहारार्थं बलात्कारेण नेष्यामि। (इति सर्वजवेन गत्वा भीमसेनस्य प्रसारितं हस्तं बला दाकर्षति)

भीम—(न किञ्चिदपि चलन्) सर्वबलेना ऽप्याकर्षतु भवान्! आकर्षतु! (इति विहसति)

घटो—(ससम्भ्रमम्) कथं अचल इवा ऽयं न किञ्चि दपि चाल्यते! भवतु, इमं स्थूलं वृक्ष मुत्पाट्य प्रहरामि तावत्। (तथैव तत्र स्थितं स्थूलवृक्ष मेक मुत्पाट्य प्रहरति, वृक्षश्च भीमसेनस्य गात्रे पतितः शतधा भग्नो भवति)

भीम—अहो! अतीव बलवान् वृक्षः! (इति प्रहसितं करोति)

घटो—(सविस्मयम्) कथ मनेना ऽपि स्थूलवृक्षेण न शक्यते हन्तुम्! कि न्नु खलु करिष्ये? (अग्रतो विलोक्य) भवतु, दृष्टम्! एतद् गिरिकूट मुत्पाट्य प्रहरामि!

शैलकूटं मया क्षिप्तं प्राणा नादाय यास्यति।

(इति शैलकूट मुत्पाट्य भीमसेनस्य वक्षसि प्रक्षिपति, तच्च क्षणा च्चूर्ण कीर्ण भवति)

भीम—(साकूतं विहस्य)

रुष्टो ऽपि कुञ्जरो वन्यो न व्याघ्रं धर्षये द्वने॥ ५९॥

घटो— (साश्चर्यसम्भ्रमम्) हा! कथ मयं, अनेना ऽपि, न शक्यते हन्तुम्! किं नु खल्वद्य करिष्यामि? (सचिन्तम्) भवतु, दृष्टम्! (जनान्तिकं भीमसेनं प्रति)

नन्वहं भीमसेनस्य पुत्रः! पौत्रो नभस्वतः।
तिष्ठेदानीं सुसन्नद्धो, नियुद्धे नास्ति मत्समः॥ ५६॥

भीम—बाढं! प्रथमः कल्पः! (इत्युभौ नियुद्धं कुरुतः)

केशव—(साश्चर्यं पश्यन्) हन्त! जितो राक्षसः!

मध्यमः—न खलु! न खलु!! हा! जितो महापुरुष एव! (इति सकरुणं पश्यति)

घटो—(भीमसेनं भुजाभ्यां बध्वा) अरे रे वृथानियुद्धाभिमानिन्!

व्रजसि कथ मिह त्वं वीर्य मुल्लङ्घ्य गाढो
र्गज इव दृढपाशैः पीडितो मद्भुजाभ्याम्।

भीम— (आत्मगतम्) कथं गृहीतो ऽस्म्यनेन वत्सेन! (सहर्षविमर्शम्) भोः सुयोधन! वर्धते खलु तव शत्रुपक्षः! तत्, कृतरक्षो भव! (प्रकाशम्) भोः पुरुष! अवहितो भव!

व्यपनय बलदर्पं, दृष्टसारो ऽसि वीर!
न हि मम परिखेदो विद्यते बाहुयुद्धे॥ ५७॥

घटो— (सगर्वोद्रेकं) नन्वहं अवहित एवा ऽस्मि! (उच्चैः गायन्)

कुरु! कुरु विक्रमं! अयि यदि शक्तिः ।
पुरुष! न ते पुन रस्ति हि मुक्तिः ॥ कुरु ॥

भीम—(भुजबन्धं प्रचाल्य)

सपदि विगळितं, तव बन्धन मिदम् ।
अपसर! सन्त्यज! निजभुजबलमदम् ॥ सपदि ॥

घटो—(सोत्प्रासम्)

पालयसि गुरु - यौवन मद्य ।
पालय गुरुतर! निजगिर मद्य ॥ कुरु ॥

भीम—(साट्टहासम्)

भव समवहितः! कुरु सदुपायम् ।
पवनबल स्त्विह हन्ति तवा ऽयम् ॥ सपदि ॥

केशव—(सानन्दं पश्यन् स्वगतम्) साधु भो बाहुशालिन् भीमसेन! साधु!

मध्यमः—(आत्मगतम्) सुष्ठु शोभसे महासत्व! सुष्ठु शोभसे राक्षसस्य गर्वभङ्गेन! (इति साश्चर्यं पश्यति)

घटो—(सक्रोधविषादम्) हा धिक्! हा धिक्!! कथ मने नाऽप्युपायेनाऽयं पुरुषो न शक्यते हन्तुम्! किं नु खल्विदानीं पुन रभ्युपायं करिष्ये? (सविमर्शम्) हन्त! स्मृतम्! अस्ति मे मातृप्रसादलब्धो मायापाशः। तेन बध्वैनं मातुः समीपं नेष्यामि। (चिन्तां नाटयन्) कुतः खल्वापः? भो गिरे! आप स्तावत्।

(गिरे रम्बुधारा स्रवति) हन्त! स्रवति ! (आचम्य, मन्त्रं जपन्) भोः पुरुष! मा कुरु भुजबलगर्वम्!

मायापाशेन बद्ध स्त्वं विवशो न गमिष्यसि ।
राजसे रज्जुभि र्बद्धो शक्रध्वज इवोत्सवे ॥ ५८ ॥

(इति मायया भीमसेनं बध्नाति)

केशव—(दृष्ट्वा सभयं स्वगतम्) हा कष्टम्! आलेख्ये चित्रित इव मायापाशेन बद्ध स्तूष्णीं तिष्ठति महानुभावो भीमसेनः!

मध्यमः—अहो ! आश्चर्यं खलु मायाविनो राक्षसस्य सामर्थ्यम्!

भीम—(क्षणं स्तब्ध इव स्थित्वा) हन्त! कथं मायापाशेन बद्धोऽस्मि? कि मिदानीं करिष्ये? (ध्यान मभिनीय) अहो! अस्ति मे महेश्वरप्रसादलब्धो मायापाशमोक्षणमन्त्रः । तं जप्त्वा मोचयामि तावदात्मानम् । हन्त! कुतः खल्वापः? भो ब्राह्मण कुमार, अस्याः पुण्यनद्याः सकाशात् कमलपत्रोदरे किञ्चित् समानय शीघ्रं शुद्धोदकम् ।

मध्यमः—तथैव! (इति नदीं प्रति सत्वरं धावति)

केशव— (झटित्युपसृत्य) इमाः कमण्डलुगता आपः! (इति भीमसेनस्य हस्तं कमण्डलुमुखा दपः सिञ्चति)

भीम— अनुगृहीतोऽस्मि! (इति कथञ्चि दाचम्य, मन्त्रं जप्त्वा, मायां मोचयति)

घटो— (सशोकसंभ्रमम् आत्मगतम्) अये! पतितोऽयं मायापाशः! किं मह मिदानीं मन्दभाग्यः करिष्ये? हा धिक् कष्टम्! सर्वथा, अनेन मानुषेण जितो ऽस्मि! हा तात भीमसेन! कथं न पश्यसि पुत्रस्याऽवस्था मिमाम्।

केशव—(सहर्षम्) हन्त! कृतार्थाः स्मः! दिष्ट्या निर्जितः खलु पापराक्षसो ऽनेन परार्थैकजीवनेन महासत्त्वेन!

घटो—(विचिन्त्य, कथंचि दात्मानं संस्तभ्य) भवतु! भो महापुरुष, जितो ऽस्मि ताव दहं भवता! तथाऽपि, पूर्वसमयं स्मृत्वा मन्मातुः समीप मागच्छतु भवान्!

भीम—कथं "समय" इति? एष स्मरामि! भोः कुमार, गच्छा ऽग्रतः।

(उभौ परिक्रामतः)

भीम—(दक्षिणाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा, विमृश्य, स्वगतम्) अहो!

दक्षिणं स्पन्दते चक्षुः फलाकाङ्क्षा न मे क्वचित्।
न च मिथ्या मुनिवचः कथयिष्यति किं न्विदम् ॥५९॥

(इति चिन्तयन्नेव विनीतेन घटोत्कचेन समुपदिष्टमार्गो निष्क्रान्तः)

केशव—भोः पुत्रक! सत्वरं एह्येहि, अयं गच्छत्येव वृकोदरः!

आक्रम्य राक्षस मिमं ज्वलदुग्ररूपं
उग्रेण बाहुबलवीर्यगुणेन युक्तम् ।
एष प्रयाति शनकै रवधूय शीघ्रं
आसारवर्ष मिव गोवृषभः सलीलः ॥ ६० ॥

तद् वय मपि तावत् त्वद्विरहसन्तप्तां ब्राह्मणीं, तव प्राणाधिकौ भ्रातरौ च समादाय, त मेव महापुरुष मनुगच्छामः ।

मध्यमः—(सत्वरं प्रतिनिवृत्य) यथा ऽऽदिशति तातः!

(इ युभा वपि निष्क्रान्तौ)

—(०)—

इति

द्वितीयः प्रघट्टकः

समाप्तः

अथ

हैडिम्ब - वैदग्ध्ये

तृतीयः प्रघट्टकः

देशः—तत्रैव हिडिम्बादेव्या वासभवनस्य पुरतः केळिलतागृहम्;

कालः—पूर्वरात्रः

(ततः प्रविशति मन्दयाना - करेणुकाभ्यां सह कदळीगृहे मल्लिकामण्डपे चन्द्रकान्तशिलातलोपविष्टा कामयमाना-वस्था पर्युत्सुका हिडिम्बा देवी)

हिडिम्बा—(विरहव्यथां नाटयन्ती)

आ याता मधुयामिनी, यदि पुन र्नाऽऽयात एव प्रभुः
प्राणा यान्तु विभावसौ! यदि पुन र्जन्मग्रहं प्रार्थ्यते।
व्याधः कोकिलबन्धने, विधुपरिध्वंसे च राहुग्रहः,
कन्दर्पे हरनेत्रदीधिति रहो! प्राणेश्वरे मन्मथः॥ १ ॥

सखि मन्दयाने! अपि सत्यं दृष्ट स्त्वया मत्प्राणेश्वरः? कि मय मस्मिन् वनप्रदेश एव साम्प्रत मेकाकी निवसति?

मन्दयाना—देवि! न केवलं दृष्टो मया तव जीवितेश्वरः, परन्तु सुचिर माभाषित श्च। तपोवनस्या ऽस्य संरक्षणार्थं भर्तारं भीमसेन मेक मेवा ऽत्र नियोज्य, धर्मपुत्रादयः सर्वे ऽपि महर्षे धौम्यस्या ऽऽश्रमं गताः।

हिडि—सखि! किं स्मरति वा मा मार्यपुत्रः?

मन्द—प्रियसखि! कि मत्र बहुनोक्तेन?

पूर्वं यत्र समं त्वया रतिपते रासादिताः सिद्धयः,
तस्मिन्नेव निकुञ्जमन्मथमहातीर्थे पुन स्ते पतिः।
ध्यायं स्त्वा मनिशं, जपन्नपि तवैवा ऽऽलापमन्त्रावळीः,
भूय स्त्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरीरम्भामृतं वाञ्छति॥

हिडि—तत् कि मद्याऽपि नाऽऽगतो मे प्राणवल्लभः? तत्सङ्गमसुखकाङ्क्षिण्या खलु मया—'मत्प्राणेश्वरबाहुबलपरिपालिते ऽस्मिन् वनान्तरे क मपि महापुरुषलक्षणं, मध्यमे वयसि वर्तमानं, मानुषं परिमृग्य, मदुपवासपारणार्थं मानये'ति छलात् प्रेषितो मे प्रियतनयो घटोत्कचः

करेणुका—हला! समीचीनोऽय मभ्युपायः (साश्चर्यम्) अहो! हिडिम्बादेव्याः प्रणयवैदग्ध्यम्! भर्तुः भीमसेना दन्यः कोवेदानीं तादृशः पुरुषधौरेयो ऽत्र लभ्यते? अनन्यमानुषं खलु तपोवन मिद मिदानीम्!

हिडि—कथं अद्याऽपि चिरायते वत्सो मे घटोत्कचः!
(इत्युत्थाय, द्वारदेशं गत्वा, साभिलाषं दिशो वीक्षते)

करे—(जनान्तिकं मन्दयानां प्रति)

केलीगेहं ललितशयनं, भूषितं चाऽऽत्मदेहं
दर्शं दर्शं, दयितपदवीं सादरं वीक्षमाणा ।
भावक्रीडां मनसि विविधां भविनीं कल्पयन्ती
सारङ्गाक्षी रणरणिकया निःश्वसन्ती समास्ते ॥३॥

(प्रकाशं, हिडिम्बां प्रति) आयि विलासिनि, तव मुख राग एव सूचयति महानुभावे भर्तरि परमानन्दनिर्भर मनुरागातिशयम् । नूनं ते भर्तु रन्यूनपराक्रमः खलु वत्सो घटोत्कचः । त न्निश्चित मेव पवनतनयं भीमसेन मपि बला दय मानेष्यति । सर्वं च वास-भवनं पूर्वमेवाऽ नङ्गशयनोचितं कृतम् ।

मन्द—(सस्नेहं परिष्वज्य) प्रियसखि ! इदानीं नून मनवद्यं खलु ते रूपम् !

वारं वार मुदश्रु लोचनयुगं पर्याकुलं जायते,
निःश्वासा विरमन्ति न क्षण ममी व्याश्लिष्टदन्तच्छदाः ।
श्रुत्वा ऽप्यागमनं खलु प्रियतमस्याऽहो! तवेऽयं स्थितिः,
नो जाने गृह मागते तु दयिते कीदृग्दशा माप्स्यसि ॥४॥

हिडि—सखि मन्दयाने ! अलं परिहासेन ! अपि सत्यं वासभवन मिद मागमिष्य त्यद्य मे प्राणनाथः ?

विदूरे केयूरे कुरु करयुगे रत्नवलयैः,
अलं गुर्वी ग्रीवाभरणलतिकेयं ! किं मनया ? ।
नवा मेका मेकावळि मपि मयि त्वं विरचयेः,
न पथ्यं नैपथ्यं बहुतर मनङ्गोत्सवविधौ ॥ ५ ॥

(इति दर्पणतले मुखबिम्ब मवलोकयन्ती, आत्मान मलङ्करोति)

मन्द—(सानन्दं विलोक्य जनान्तिकम्) हन्त भोः पश्य ! पत्युः समागमकाङ्क्षिणी नः प्रियसखी,

हारं गुम्फति तारकान्तिरुचिरं, ग्रथ्नाति काञ्चीलतां,
दीपं न्यस्यति, किं तु तत्र बहुलं स्नेहं न धत्ते पुनः ।
आलीना मपि वासकस्य रजनौ कामानुरूपां क्रियां
साचिस्मेरमुखी, न वोढसुमुखी, दूरात् समुद्वीक्षते ॥६॥

हिडि— (कालविलम्ब मसहमाना) अहो चिरायते खलु वत्सः ! हन्त ! कथं ना ऽद्या ऽपि समागच्छति मत्प्राणेश्वरः ?

दूरे तिष्ठति सो ऽधुना प्रियतमः, प्राप्तो वसन्तोत्सवः,
कष्टं ! कोकिलकूजितानि सहसा जातानि दम्भोळयः ।
अङ्गा न्यप्यवशानि, यांचितकतां यातीव मे चेतना,
हा कष्टं ! मम दुष्कृतस्य महिमा चन्द्रो ऽपि चण्डायते ॥७॥

(चतुष्पदी गीतिः)

पल्लवी

या म्यहो ! क मिह शरणम् ? सख्यौ,
या म्यहो ! क मिह शरणम् ! ॥

चरणाः

कथितसमये ऽपि पतिः, अहह! न ययौ वनम् ।
मम विफल मिद ममल - रूप मपि यौवनम् ॥ या ॥

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।
तेन सह हृदय मिदं असमशरकीलितम् ॥ या ॥

अहह! कलयामि वल - यादिमणिभूषणम् ।
पतिविरहदहनवह - नेन बहुदूषणम् ॥ या ॥

मम मरण मेव वरं! अतिवितथकेतना ।
कि मिह विषहामि विर - हानल मचेतना ॥ या ॥

(इति मूर्च्छति)

करेणुका—सखि मन्दयाने! अतिगुर्वी खलु देव्या विरहवेदना! समाश्वासय प्रियसखीं नळिनीपत्रोत्थितैः सुशीतलै र्वातैः। अह मपि चन्दनानुलेपनेना ऽनेन निर्वापया म्यस्या हृदय-गतं तापम् । अहो!

किसलयमिव मुग्धं, बन्धना द्विप्रलूनं
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाम मस्याः शरीरं
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥ ८ ॥

(इत्युभे यथोक्तं समाश्वासयतः)

हिडि—(किञ्चित् समाश्वस्य) हला!

विरमत! विरमत! सख्यो
नळिनीदळताळवृन्तपवनेन ।
हृदयगतोऽयं वह्नि
र्झटिति कदाचिद् ज्वलत्येव ॥ ९ ॥

अल मल मेतैः शिशिरचन्दनोपचारैः!

अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या,
सा बाध्यते किमिह चन्दनचर्चितेन ? ।
यत् कुम्भकारपचनोपरिपङ्कलेपः,
तापाय केवल मसौ, न तु तापशान्त्यै ॥ १० ॥

आः! कथ मिदानी मार्यपुत्रस्य विरहं सहिष्ये! (सोन्मादं) हला!

पादाघातैः सुरभि रभितः सत्वरं ताडनीयो,
गाढामोदं मलयमरुतः शृङ्खलादाम दत्त ।
कारागारे क्षिपत तरसा पञ्चमं रागराजं,
चन्द्रं चूर्णीकुरुत च शिलापट्टके पिष्टबिम्बम् ॥११॥

(इति सखीभ्या मवलम्बिता पुन र्मूर्च्छति)

मन्द— (सकरुणं पश्यन्ती) हला! किमिदानीं कुर्वः

शय्या पुष्पमयी परागमयता मङ्गार्पणा दश्नुते,
ताम्य न्त्यन्तिकताळवृन्तनळिनीपत्राणि देहोष्मणा ।
न्यस्तं च स्तनमण्डले मलयजं दीर्णान्तरं दृश्यते
कार्था दाशु भवन्ति फेनिलमुखा भूषा मृणाळाङ्कुराः॥१२॥

करे—(सस्नेहं विलोकयन्ती) हा कष्टम्!

नवकिसलयतल्पं कल्पितं तापशान्त्यै
करसरसिजसङ्गात् केवलं म्लापयन्त्याः ।
कुसुमशरकृशानुप्रापिताङ्गारतायाः
शिव! शिव! परितापं को वदेत् कोमलाङ्ग्याः॥१३॥

देवि! समाश्वसिहि! समाश्वसिहि! (इति पुनः समाश्वासयतः)

हिडि—(किञ्चित् समाश्वस्य) सख्यौ, व्यर्थं खल्विदानीं मे यौवनम्! ना ऽद्या ऽपि समायातो मे जीवितेश्वरः!

तत् किं का मपि कामिनी मनुसृतः? किं वा कलाकेळिभि
र्बद्धो बन्धुभिः? अन्धकारिणि वनाभ्यर्णे किमु भ्राम्यति?।
कान्तः क्लान्तमना मनागपि पथि प्रस्थातु मेवा ऽक्षमः!
सन्दिष्टे समये ऽपि यन् मम गृहं वत्सो ऽपि नैवा ऽऽगतः॥१४

(ततः प्रविशति घटोत्कचो भीमसेन श्च)

घटोत्कचः—महापुरुष, इहैव तिष्ठ! भवदागमन मम्बायै निवेदयामि ।

भीमसेनः—बाढम्! गच्छ । (इति लतागृहस्य बहिर्वेदिकाया मुपविशति)

मन्द—(श्रुति माभिनीय)

समाश्वसिहि कल्याणि, दिष्ट्या! भामिनि वर्धसे ।
समागतो ऽयं मन्येऽहं वत्स स्ते ऽद्य घटोत्कचः ॥ १५॥

हिडि—(श्रुत्वा, सहर्षकौतुक मुपविश्य) हन्त भोः! कस्या ऽयं मधुरगम्भीरो निनादो मन्नाथस्य स्वरयोग मनुवर्तते ?

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि
सन्तर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।
एतानि कस्य वचनानि महाशयस्य
कर्णामृतानि मनस श्च रसायननि ? ॥ १६ ॥

(इति साभिलाष मुत्प्रेक्षते)

घटो—(मातर मुपसृत्य) अम्ब! अभिवादये घटोत्कचो ऽहम् । (इत्यभिवादयते)

हिडि—(दृष्ट्वा, सानन्दम्) एह्येहि कुमार! स्वस्ति!

वक्षः प्रसारय कवाटपुटप्रमाणं,
आलिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।
उत्तामयाऽऽनन मिदं शरदिन्दुकल्पं,
प्रह्लादय व्यसनदग्ध मिदं शरीरम् ॥ १७ ॥

(पुत्र मुत्थाप्य, सादरं परिष्वज्य) वत्स! दीर्घायुष्मान् भव ।

सख्यौ—स्वागतं कुमारस्य!

घटो—एष वां शिरसा प्रणामपर्यायः ।

सख्यौ—कल्याणिन्! आयुष्मान् भूयाः!

हिडि—(सकौतुकम्) अयि वत्स, कि मानीतो मदुद्दिष्ट-लक्षणः कश्चित् पुरुषः?

घटो—(सवैलक्ष्यम्) अम्ब! न पुन रानीतो मया, किन्तु स्वय मेवाऽत्र कारुण्यात् समायात स्तादृशलक्षणोपेतः कश्चि न्महा-पुरुषः। (सदैन्यम्) मातः! कुतः खलु मे सामर्थ्यं तादृशं महा-सत्त्वं बलात्कारेण त्वत्समीप मानेतुम्? (इति समुद्विग्न स्तिष्ठति)

हिडि—(साश्चर्यकौतुक मात्मगतम्) हुदय! धीरं ताव द्भव! (प्रकाशम्) जात! कीदृशोऽयं मानुषः?

घटो—भवति! वाङ्मात्रेण मानुषः, न पुन वीर्येण!

हिडि—किं ब्राह्मणः?

घटो—न ब्राह्मणः।

मन्द—किं स्थविरः?

घटो—न स्थविरः।

करे—किं बालः?

घटो—न बालः।

हिडि—आयि वत्स! किं क्षत्रियः?

घटो—तरुणः क्षत्रिय एव! अम्ब! किं बहुना?

रक्षायां राक्षसारिं, प्रबलविमतविद्रावणे वीरभद्रं,
कारुण्ये रामभद्रं भुजबलविभवारोहणे रौहिणेयम्।
पाञ्चालं चञ्चलाक्षीपरिचरणविधौ, पूर्णचन्द्रं प्रसादे,
कन्दर्पे रूपदर्पे, तुलयति नितरां मानुषोऽयं महात्मा॥१८

हिडि—(आत्मगतम्)

भव हृदय! साऽभिनाषं,
संप्रति सन्देह निर्णयो जातः ।
आशङ्कसे य दग्नि
त दिह स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ १९ ॥

(प्रकाशम्) वत्स, यद्येवं, पश्यामि ताव देनम् ।

घटो—इत इतो भवती! (इत्युभौ परिक्रामतः)

भीम—(सकौतुकं, आत्मगतम्)

असुलभा सकलेन्दुमुखी च सा,
कि मपि चेद मनङ्गविचेष्टितम् ।
अभिमुखी ष्विव वाञ्छितसिद्धिषु
व्रजति निर्वृति मेकपदे मनः ॥ २० ॥

(दक्षिणबाहुस्फुरणं सूचयन्, सविस्मयम्)

स्पन्दते दक्षिणो बाहु र्वरस्त्रीलाभसूचकः ।
शान्तं तपोवनं चेदं कुतो वाऽस्य फलोदयः ॥ २१ ॥

अथवा, विचित्रा हि दैवघटना । हिडिम्बादेव्यध्युषितं खल्विदं तपोवनम् । कि नु खल्वय मुपवासनिसर्गपारणाध्यवसायो मत्स-मागमकाङ्क्षिण्या स्तस्या एव कश्चित् कपटोपायः स्यात् ?

उत्फुल्लगण्डयुग मुद्गतमन्दहासं
उद्वेलराग मुररीकृतकामतन्त्रम् ।
हस्तेन हस्त मवलम्ब्य कदा नु सेवे
सल्लॉरूप ममृतं सरसीरुहाक्ष्याः? ॥ २२ ॥

हिडि—(पुरुषं दूरत एव विलोक्य, सकौतुक मात्मगतम्) अहो!

विफुल्लपङ्कजप्रसूनकेसराग्रकोमलो
महेशसौम्यशेखरस्फुरत्सुधांशुनिर्मलः।
लतागृहे ऽत्र को ह्यसौ मनोजरूपखण्डनो
ददाति नेत्रयोः सुखं ममा ऽनुरूपमण्डनः॥ २३॥

(चिरं सानुरागं निर्वर्ण्य) अहो सौन्दर्य मस्य महापुरुषस्य!

सरोरुहं त्वस्य दृशैव तर्जितं,
जिताः स्मितेनैव विधो रपि श्रियः।
कुतः परं भव्य महो! महीयसी
ह्यस्या ऽऽननस्योपमितौ दरिद्रता॥ २४॥

अहो! दर्शनीयता ऽस्य मारसुन्दरस्य पुरुषचन्द्रस्य!

जगति जयिन स्तेते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवा ऽन्ये मनो मदयन्ति ये।
मम तु य दयं यातो लोके विलोचनचन्द्रमाः
नयनविषयं जन्म न्यस्मिन् स एव महोत्सवः॥२५॥

घटो— (भीमसेनं सभक्तिगौरवं विलोकयन्, स्वगतम्) अहो प्रभावातिशयो ऽस्य महापुरुषस्य!

विरोधो विश्रान्तः, प्रसरति रसो निर्वृतिघनः,
त दौद्धत्यं का ऽपि व्रजति, विनयः प्रह्वयति माम् ।
पुन र्दृष्टे ह्यस्मिन् कि मपि परवा नस्मि, यदि वा
महार्घ स्तीर्थाना मिव हि महतां को ऽप्यतिशयः॥२६॥

(ततः प्रविशति दूरतः कळत्रपुत्रसहितः केशवदासः)

सुशीला— (भीमसेनं दूरतो दृष्ट्वा) आर्यपुत्र! को ऽय मतिगम्भीरमधुरकल्याणाकृति र्महापुरुषः? यः किल

त्रातुं लोका निव परिणतः कायवा नस्त्रवेदः,
क्षात्त्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मघोषस्य गुप्त्यै ।
सामर्थ्याना मिव समुदयः, सञ्चयो वा गुणानां,
आविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः॥२७॥

केशवदासः—(दृष्ट्वा, सहर्षम्) आर्ये! अय मेवा ऽस्माकं प्राणदाता महानुभावो भीमसेनः ।

स कीचक - निषूदनो बक - हिडिम्ब - किम्मीर - हा
मदान्धमगधाधिप - द्विरदसन्धिबन्धाशनिः ।
मदापरिघमानिना भुजबलेन सम्मानितो
धनञ्जयगुरुः प्रिये! पवनसूनु रेवैष हि ॥ २८ ॥

कुशिकः—नून माशंसनीयपुण्यदर्शनो ऽयं महात्मा!

भरतः—(सोल्लासम्) कथं मध्यम - पाण्डवो वृकोदर एषः? दिष्ट्या! सुदिन मद्य य दयं महापुरुषधौरेयो दृष्टः!

सुगतः—तात, काम मेत दभिनन्दनीयम्, तथा ऽपि स्वभावः खल्वय मेतादृशानां परार्थैकपराणां महात्मनाम्!

पद्माकरं दिनकरो विकचं करोति,
चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवाळम् ।
ना ऽभ्यर्थितो जलधरो ऽपि जलं ददाति,
सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥ २९ ॥

घटो—(भीमसेनं निर्दिश्य) पश्यत्वेन मम्बा महापुरुष माकारानुभावगाम्भीर्यशौर्यौदार्यसम्भाव्यमानवि वि ध लो को त्त र - सुचरितातिशयम् ।

हिडि—(निर्वर्ण्य सस्नेहानुरागं स्वगतम्)

वपु रविहितसिद्धा एव लक्ष्मीविलासाः
प्रतिकलकमनीयं कान्तिमत् केतयन्ति ।
अमलिन मिव रत्नं रश्मय स्ते मनोज्ञाः,
विकसित मिव पद्मं बिन्दवो माकरन्दाः ॥ ३० ॥

(प्रकाशम्) वत्स घटोत्कच, क एष महापुरुषः, यो ऽस्माकं कदळी-गृहस्य बहिर्वेदिकाया मस्या मुपविश्य परिश्रमविनोदं करोति?

सख्यौ—(देवी मनुसरन्त्यौ भीमसेनं दूरतो दृष्ट्वा)

अयं रामो! नाऽयं, स तु जनकधर्मं दलितवान्
अयं कामो! नाऽयं, स तु मधुमदामोदितमनाः ।
सखि! ज्ञातं, सोऽयं युवतिनयनोत्पादनफलं,
निदानं भाग्यानां, जयति खलु भीम स्तव पतिः ॥३१॥

घटो—(उपसृत्य) अम्ब! एष एव स महापुरुषः, य स्तवा ऽऽहारार्थं मानीतः।

हिडि—(उपसृत्य, भीमसेनं प्रत्यभिज्ञाय सानन्द मात्मगतम्) भोः किम प्येतत्!

कनकरुचिरस्निग्धच्छायः शिखण्डकमण्डनो
वनभूव मिमां पुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन्।
पवनतनयो नूनं भर्ता स एष वृकोदरो
झटिति कुरुते दृष्टो यो मे दृशो रमृताञ्जनम् ॥३२॥

(प्रकाशं पुत्रं प्रति सरोषेव, ईषद्विहस्य) जात, किमेष वा महापुरुष स्त्वया मदाहारार्थं मानीतः?

घटो — (सविनयभयसम्भ्रमम्) भवति, को ऽयं महापुरुषः?

हिडि—उन्मत्तक! दैवतं खल्वयम्!

घटो—आः! कस्य दैवतम्?

हिडि—तव च, मम च!

घटो—कः प्रत्ययः?

हिडि— एष प्रत्ययः! जयतु जयत्वार्यपुत्रः। (इति भर्तारं प्रणमति)

भीम—(सहर्षसम्भ्रमं विलोक्य, स्वगतम्)

तम स्तमो! नहि नहि! मेचकाः कचाः,
शशी शशी! नहि नहि! दृक्सुखं मुखम् ।
लते लते! नहि नहि! सुन्दरौ करौ,
नभो नभो! नहि नहि! चारु मध्यमम् ॥ ३३ ॥
अहो सुमनोज्ञ मस्या द्वितीययौवनम्!
तन्वी, श्यामा, शिखरिदशना, पक्वबिम्बाधरोष्ठी,
मध्ये क्षामा, चकितहरिणीप्रेक्षणा, निम्ननाभिः ।
श्रोणीभारा दलसगमना, स्तोकनम्रा स्तनाभ्यां,
का वा ऽत्र स्यात् सुयुवति रियं सृष्टि राद्येव धातुः॥३४
(सम्यङ् निर्वर्ण्य, सानन्दं प्रत्यभिज्ञाय, प्रकाशम्)अये देवी हिडिम्बा!
अस्माकं भ्रष्टराज्यानां भ्रमतां गहने वने ।
जातकारुण्यया देवि! सन्तापो नाशित स्त्वया ॥ ३५ ॥
हिडिम्बे, किमिदम्?
हिडि— (ससाध्वसलज्जं कर्णे) एव मिव! मर्षयतु! मर्षयतु साहसं राक्षस्या मे प्राणनाथः!
भीम— (सस्मयं स्वगतम्) अहो "हैडिम्ब - वैदग्ध्यम्"! जात्यैवेयं राक्षसी, न पुनः समुदाचारेण । (सादरं विलोक्य)
आलोलै रनुमीयते मधुकरैः केशेषु माल्यग्रहः,
कान्तिः का ऽपि कपोलयोः प्रथयते ताम्बूल मन्तर्गतम् ।
अङ्गाना मवगम्यते परिमलै रालेपनप्रक्रिया,
वेषः को ऽपि विदग्ध एष सुदृशः सूते सुखं चक्षुषोः॥३६॥

हिडि—(घटोत्कचं प्रति) उन्मत्तक! अभिवादय पितरम् ।

घटो—(सोल्लास मात्मगतम्) हन्त! कथ मयं तातो मे!

ददतु तरवः पुष्पै रर्घ्यं फलै श्च मधुश्च्युतः,
स्फुटितकमलामोदप्राया: प्रवान्तु वनानिलाः ।
कल मविरळं रत्युत्कण्ठाः क्वणन्तु शकुन्तयः,
पुन रिद मयं पूज्य स्तातः स मे वन मागतः ॥३७॥

(सविनय मुपसृत्य सानन्दबाष्पं प्रकाशम्) भो स्तात! अहं स धार्तराष्ट्रवनदवाग्नि र्घटोत्कचो ऽभिवादये । (इत्यभिवादयते)

भीम—(सहर्षम्) आयुष्मन्! एह्येहि! (सस्नेह मालिङ्ग्य) अयि वत्स! कृतं कृत मतिविनयेन! अनेकवार मपरिश्रमं परिष्वजस्व मां पितरम् ।

परिणतकठोरपुष्कर-
गर्भच्छदपीनमसृणसुकुमारः ।
नन्दयति चन्द्रचन्दच-
निष्यन्दजड स्तव स्पर्शः ॥ ३८ ॥

केशव—(सहर्षं सपुत्रभार्यं उपसृत्य) भो भो महापुरुषधौरेय! पाण्डवमध्यम! दिष्ट्येदानां, अह मिव, भवा नपि अनुरूपकलत्रपुत्रसहितो वर्धते! सकुटुम्बस्य भवतः सर्वाभीष्टसिद्धि रस्तु!

ब्राह्मणवर्गः—अखण्डसाम्राज्यसिद्धि रस्तु!

पायात् सम्राजं त्वां देवः प्रथितभरतजनपदवरराजं,
देया दायु र्दीर्घं तुभ्यं त्रिजगदुदयलयविभवविनोदः ।
भूयात् साम्राज्यं वः प्राज्यं सकलविभवचयमहित ममेयं,
जीया दाचन्द्रार्कं भीमः प्रियतमतनयसुयुवतिसुखाढ्यः॥३९॥

भीम— (साञ्जलिबन्धम्) प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् । अनुगृहीत श्चाऽस्मि भवतां महतां आशीर्वचनेन!

उच्चैर्गति र्जगति सिध्यति धर्मत श्चेत्,
तस्य प्रमा च वचनैः कृतकेतरै श्चेत् ।
तेषां प्रकाशनदशाऽपि महीसुरै श्चेत्
ता नन्तरेण निपतेत् क्व नु मत्प्रणामः? ॥४०॥

(इति साष्टाङ्गं प्रणमति)

केशव— (सश्लाघम्) उचित मेवैतत् कुरुवंशप्रदीपस्य धर्मपुत्रानुजस्य भवतः!

जन्म यस्य कुरो र्वंशे युक्तरूप मिदं तव ।
अचिरेणैव जित्वाऽरीन् भ्रातृभिः पाहि मेदिनीम् ॥४१॥

भीम—(सविनयम्) सर्वथेदानीं धन्याः स्मः ।

घटो—(आत्मगतम्) ईदृशो मां प्रत्यमीषा मकारणस्नेहः! मया पुन रेभ्य एवा ऽभिद्रुग्ध मज्ञेन, य दायुधपरिग्रहं याव दध्यारूढो दुर्योगः । (प्रकाशम्) मृष्यन्त्विदानीं घटोत्कचस्य बालिशतां तातपादाः ।

भीम—किं मपराद्धं वत्सेन? व्यतिक्रमकृतं कान्त मेव।

केशव—आम्! दुर्योगो ऽपि व्यतिक्रमकृतो नून मलङ्कारः शौर्यस्य! पश्य!

न तेज स्तेजस्वी प्रसृत मपरेषां प्रसहते,
स तस्य स्वोभावः प्रकृतिनियतत्वा दकृतकः।
मयूखै रश्रान्तं तपति यदि देवो दिनकरः
किं माग्नेयो ग्रावा निकृत इव तेजांसि वमति?॥४२॥

भीम—धार्तराष्ट्रवनदवाग्निपुत्रापेक्षीणि पितृहृदयानि। तत्, पुत्र! अतिबलपराक्रमो भव।

घटो—अनुगृहीतो ऽस्मि।

सुशीला—(सहर्षम्) एवं, अस्यैव भीमसेनस्य पुत्रोऽयं घटोत्कचः!

भीम—तनय, अभिवादय सपुत्रकळत्रं अत्रभवन्तं केशवदासम्।

घटो—(उपसृत्य) भगवन्तः! अभिवादये।

ब्राह्मणवर्गः—(हस्त मुद्यम्य) पितृसदृशगुणकीर्तिं भव!

घटो—(ब्राह्मणी मुपसृत्य) भवति, अभिवादये।

सुशीला—दीर्घायुष्मान् भव सौम्य!

घटो—अनुगृहीतो ऽस्मि।

हिडि—(ब्राह्मणवर्ग मवलोक्य साशङ्कम्) वत्स! क एते ब्राह्मणोत्तमाः?

घटो— (सवैलक्ष्यस्मितम्) अम्ब, एष वृद्धः केशवदासाख्यः कश्चिद् ब्राह्मणः। इयं च ब्राह्मणी अस्य धर्मपत्नी। एते च ब्राह्मणकुमारा अस्य पुत्राः। प्रथमत स्ताव देष एव मध्यम स्तवा ऽऽहारार्थं मया गृहीतः। कालहस्ता दिव जगदेकवीरै र्महापुरुषै रेभिः स्वप्राणविनिमयेन मोचित श्च।

हिडि—(सभयसम्भ्रमम्) भो ब्राह्मणोत्तमाः! अज्ञस्या ऽस्य मम कुमारस्य दुर्योगं चापलं च क्षन्तु मर्हथ।

केशव—भद्रे! न को ऽप्यपराधो वत्सस्य मातु राज्ञापरिपालनधुरन्धरस्य।

हिडि—(सानुशयम्) एषा ऽह मपराधिनी पुत्रसहिता भवतां पादवन्दनं करोमि। (इति ब्राह्मणपादयोः पतति)

केशव—(हस्त मुद्यम्य) भवति! सततं भर्तु र्बहुमता भव!

महेश्वरसमो भर्ता, महासेनसमः सुतः।
आशी रन्या न ते योग्या, पार्वत्या सदृशी भव॥ ४३॥

हिडि—धन्याऽस्मि! (ब्राह्मणी मुद्दिश्य) मातः! प्रणमामि।

सुशीला—कल्याणि! भर्तु र्बहुमानसूचकं महादेववीशब्द मधिगच्छ!

हिडि—कृतार्था ऽस्मि।

केशव—(भीमसेन मुद्दिश्य) भो महात्मन्! रक्षित मस्मत्कुलम्! स्वकुल मुद्धृत श्च! तद् गच्छाम स्तावत्।

भीम—(सादरम्) भो द्विजोत्तम!

अनुग्रहा त्तु भवतः सर्वमासी दिदं शुभम् ।
आश्रमो ऽदूरतो ऽस्माकं, तत्र विश्रम्य गम्यताम् ॥ ४४ ॥

केशव—कृत मातिथ्य मनेन जीवितप्रदानेनैव । तस्माद् गच्छाम स्तावत् ।

भीम—गच्छतु भावान् सकुटुम्बः पुनर्दर्शनाय ।

केशव—बाढम्! प्रथमः कल्पः!!

भीम—वत्स घटोत्कच, इत स्तावत् ।

घटो—आज्ञापयन्तु तातपादाः (इत्युपसर्पति)

भीम—(पुत्रं हस्तेन गृहीत्वा सानुनयम्) कुमार! यथा च, अत्रभवान् केशवदासः कळत्रपुत्रसहितः, अनपेतराक्षसं, श्वापद संकीर्णं तपोवन मिद मतिक्रम्य, स्वमातुलाधिष्ठितं उद्यामाग्रहारं सुखेन यास्यति, तथाऽय मप्रमादेन त्वया मार्गानुयायिना भूत्वा सम्भावनीयः! ब्राह्मणाः खल्वस्माकं कुलदैवतम्!

घटो—यथाऽऽज्ञापयति तातः!

ब्राह्मणवर्गः—महान् प्रसादः! महान् प्रसादः! हन्त! सम्पन्नः खल्वयं राक्षसप्रवीरो ऽस्माक मिदानीं मार्गपरिरक्षिता!

भीम—वत्स! शृणु ताव देत दपि ।

घटो—(जानुभ्यां स्थित्वा शिरसि निहिताञ्जलिः) आज्ञापयन्तु तातपादाः ।

भीम—(सस्नेहम्)

नित्यं प्राणाभिघातात् प्रतिविरम, कुरु प्राकृतस्यऽनुतापं,
यत्नात् पुण्यप्रवाहं समुपचिनु दिशन् सर्वसत्त्वे ष्वभीतिम् ।
मग्नं येना ऽत्र नैनः फलति परिणतं प्राणिहिंसासमुत्थं
दुर्गाधे वारिपूरे लवणपल मिव क्षिप्त मन्त र्हृदस्य ॥ ४५ ॥

हिडि—वत्स, नैष सामान्य उपदेशः! अनुल्लङ्घनीयः सर्वेश्वरस्येव पितु रादेशः खलु ते!

कथं नु जात शङ्कसे पितु र्हिता गिरो,
व्रज! व्रजाऽधुना द्विजान् वने धनुर्धरः ।
शमप्रधानभूसुरावने कृतादरः
सदा परोपकारकर्मबद्धपरिकरः ॥ ४६ ॥

केशव—नून मेतावा नेव धर्मोपदेशः सर्वेषा मपि प्राणिनाम्।

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः।
परोपकारः पुण्याय, पापाय परपीडनम् ॥ ४७ ॥

सर्व मेत दवधारय!

घटो—(सविनयम्) य दादिशति गुरुजनः!
अज्ञाननिद्रया सुप्तो भवता प्रतिबोधितः ।
सर्वप्राणिवधा देष विरतो ऽद्य प्रभृत्यहम् ॥ ४८ ॥

ब्राह्मणवर्गः—(सानन्दपरवशं गायन् नृत्यति)

(आङ्गली गीतिः)

खेल ! खेल ! खेल ! सततं - अनघ - शील ! सरभसम् ।
खेल! सुगुण, सरभसं । खेल ! सुनय, सरभसम् ।
कुशिक, खेल ! सुगत, खेल ! भरत, खेल ! सरभसम् ॥ खे ॥

साधु ! साधु ! साधु ! सुदिनं - इद मतीव - शुभकरम् ।
साधु - निचय - सुरुचिरं। श्लाघ्य - नृपति - सुखकरम् ॥
सकल - लोक - निवह - शोक - हरण - बद्ध - परिकरम् ॥खे॥

सास - गास - पाप - पगस - रिरिरि - मानि़ - रिससमा ।
धाध - संनिध - धपप - पा । माम - धपम - मगग - गा ॥
रिरिरि-मारि - ससग - पाग - रिरिरि - मानि़ - रिसस-सा॥खे॥

घटो—(ब्राह्मणा नुपसृत्य) भो ब्रह्मणाः! इतः परं भवद्विधेयो ऽस्मि संवृत्तः!

विप्राः स्वलाभसन्तुष्टाः पूज्या भूतसुहृत्तमाः ।
निरहङ्कारिणः शान्ता दुर्लभा हि भवादृशाः ॥ ४९ ॥

ब्राह्मणवर्गः—कल्याणिन्! अप्रतिमधैर्यशौर्यवीर्यगाम्भीर्यौदार्यैश्वर्यसम्पन्नो भव!

भीम—महान् प्रसादः!

केशव—परमोपकारिन् पवनात्मज! साधयामो वयम् । मातृभ्रातृपुत्रकलत्रमित्रपरिशोभितः प्राप्तास्वण्डराज्यो भूमण्डलं चिरं परिपालय!

आपन्नवत्सल ! जगज्जनतैकबन्धो !
विद्वन्मराळकमलाकर ! भीमसेन ।
जन्मादिकर्मविधुरैः सुमनश्चकोरै
राचम्यतां तव यशः शरदां सहस्रम् ॥ ५० ॥

(इति घटोत्कचेन समुपदर्शितमार्गः सकलत्रपुत्रो निष्क्रान्तः)

हिडि– (सखीभ्यां सह द्वारदेशं गत्वा लज्जावनतमुखी भीमसेन मपश्यन्तीव तिष्ठति)

भीम–(हिडिम्बां विलोक्य स्वगतम्)

चरणकमलकान्त्या देहळी मर्चयन्ती
कनकमयकपाटं पाणिना कम्पयन्ती ।
कुवलयमय मक्ष्णा तोरणं पूरयन्ती
वरतनु रिय मास्ते मन्दिरस्येव लक्ष्मीः ॥ ५१ ॥

मन्द–(अपवार्य) प्रियसखि ! कृतं त्वयेदानीं निर्मक्षिकं वन मिति मन्ये ।

हिडि–(ससाध्वस मपवार्य) सखि ! एतः शं साहसं कृत्वा वेपते मे मनः । न शक्नोमि सानुरागमप्यार्यपुत्रं सम्प्रेक्षितुम् ! (इति व्रीडया मुखं पटान्तेन संवृणोति)

भीम—(तथाऽवस्थितां प्रियां निर्वर्ण्य साशङ्कं सख्यौ प्रति) भद्रे ! किमर्थं वां प्रियसखी समुद्विग्नेव प्रतिभाति ?

मन्द—स्वागत मविलम्बिनो मनोरथस्य !

एषा पूगवती प्रफुल्लकुहलिः पर्यन्तचूतद्रुमा,
तन्मध्ये ऽपि सरोवरं निधुवनान्तानन्दमन्दानिलम् ।
तत्तीरे कदळीगृहं विलसितं तस्यान्तरे गल्लिका-
वल्लीमण्डप मत्र नः प्रियसखी त्वन्मार्ग मेवेक्षते॥५२॥

इतः शिलातलैकदेश मासनपरिग्रहेण समलङ्करोतु भर्ता ।

भीम—(उपविश्य) अयि प्रिये! किं मेव मौदासीन्यं भजसि? अल मल मायासेन । नन्वय माराधयिता जन स्तव समीपे वर्तते! त दुच्यताम्,

किं शीतलैः क्रमविनोदिभि रार्द्रपातान्
सञ्चारयामि नळिनीदळताळवृन्तैः ।
अङ्के निधाय चरणा वुत पद्मताम्रौ
संवाहयामि करभोरु! यथा सुखं ते ॥ ५३ ॥

हिडि—(ससम्भ्रम मपसृत्य, पदान्तरे प्रतिनिवृत्य, स्वगतम्) हा धिक्! हा धिक्!! इदं मत्प्रियतमस्य वचनं श्रुत्वा न मे चरणौ पुरोमुखौ प्रसरतः! (सनिन्दम्) हृदय, तथोत्तम्य पूर्वं, कथ मिदानीं न प्रतिपद्यसे? (इति प्रस्थातु मिच्छति)

भीम—सुन्दरि!

त्वं दूर मपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे ।
दिवावसाने छायेव पुरो मूलं वनस्पतेः ॥ ५४ ॥

हिडि—न माननीयेषु जनेषु, आत्मान मपराधयिष्यामि! (इति गच्छत्येव)

भीम—(सखीं प्रति ससम्भ्रमम्) कि न्नु खलु सखीं वो बाधते कश्चित् शरीरसन्तापः?

करेणुका—(सस्मितम्) इदानीं लब्धौषधः, उपशमं गमिष्यति कालेन!

भीम—न खल्ववगच्छामि।

करे—आपन्नस्य जनस्य आर्तिहरेण क्षत्रियेण भवितव्य मिति—न न्वेष वो धर्मः?

भीम—ना ऽस्मात् परम्।

उत्खातान् प्रतिरोपयन्, कुसुमितां
श्छिन्वन्, लघून् वर्धयन्,
अत्युच्चा न्नमयन्, नतान् समुदयन्,
विश्लेषयन् संहतान्।
क्षुद्रान् कण्टकिनो वहि र्निरसयन्,
म्लानान् पुनः सेचयन्,
मालाकार इव प्रजार्तिहरणो
राजा चिरं नन्दति॥ ८९॥

करे—तेन हि, इयं नौ प्रियसखी, त्वद्विरहेणैव, इद मवस्थान्तरं भगवता मदनेन आरोपिता।

अनुरागवर्तिना तव
विरहेणोग्रेण सा गृहीताङ्गी ।
त्रिपुररिपुणेव गौरी
वरतनु रर्धावशिष्टेव ॥ ५६ ॥

हिडि— (करेणुका मवलोक्य) अल मल मुपरोधेना ऽस्य शुद्धान्तविरहपर्युत्सुकस्य ।

भीम—कथ मेवं, प्रिये, अनुरागैकरसं मा मुत्सृज्य निरपेक्षैव गच्छसि ?

अनिर्दयोपभोगस्य रूपस्य मृदुनः कथम् ।
कठिनं खलु ते चेतः शिरीषस्येव बन्धनम् ॥ ५७ ॥

मन्द—(हिडिम्बां सान्त्वयन्ती)

लिख ना स्ते भूमिं चिर मवनतः प्राणदयितः,
निराहारा मृग्यः विरहरुदितोच्छूननयनाः ।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकैः,
तवा ऽवस्था चेयं विसृज कठिने ! मान मधुना ॥५८॥

भीम—देवि ! अल मन्यथा मां सम्भाव्य !

कोप स्त्वया हृदि कृतो यदि पङ्कजाक्षि,
शोचामि य त्तव कि मत्र विधेय मन्यत् ।
आश्लेष मर्पय मदर्पितपूर्व मुच्चैः,
उच्चैः समर्पय मदर्पितचुम्बन श्च ॥ ५९ ॥

हिडि—(आत्मगतम्) हृदय! स्वयमेव सुखोपनते मनोरथे, कथ मेवं कातरभावं वहसि?

मन्द—(सस्मितम्) परिकुपितेयं नः प्रियसखी! तत्, स्वय मेव देवीं हस्तेन गृहीत्वा सान्त्वयतु भर्ता।

भीम—(देवी मुपसृत्य)

मानं मानिनि मुञ्च, देवि दयिते मिथ्या वचः श्रूयते,
किं कोपो निजसेवके, यदि वचः सत्यं त्वया गृह्यते।
दोर्भ्यां बन्धन माशु, दन्तदळनं, पीनस्तनास्फालनं,
दोष श्चे न्मम, ते कटाक्षविशिखैः शस्त्रैः प्रहारं कुरु ॥६०॥

(इति सादरं हिडिम्बां हस्तेन गृहीत्वा, लतागृहं प्रविश्य, चन्द्रकान्तशिलाया मुपविशन्)

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गा दुभयतः,
तनो र्मध्यऽस्यान्तः परिमिलन मप्राप्य हरितम्।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः
कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ॥६१॥

हिडि — अर्हति खलु महाभाग इमा मप्रियकारिणीं विसोढुम्।

भीम—(सस्मितम्)

अपराध मिमं ततः सहिष्ये,
यदि रम्भोरु! तवाऽङ्गसङ्गमृष्टे।
कुसुमास्तरणे क्रमापहे ऽस्मिन्
स्वजनत्वा दनुमन्यसे ऽवकाशम् ॥ ६२ ॥

हिडि—कोऽह मनुमन्तुं वा, निरोद्धुं वा? (इत्युपविशति)

भीम—कान्ते!

हिडि—नाथ!

भीम—विमुञ्च मानिनि रुषं,

हिडि—रोषान् मया किं कृतम्?

भीम—खेदोऽस्मासु,

हिडि—न मे ऽपराध्यति भवान्! सर्वेऽपराधा मयि।

भीम—तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा?

हिडि—कस्याऽग्रतो रुद्यते!

भीम—न न्वेत न्मम?

हिडि—का तवाऽस्मि!

भीम—दयिता,

हिडि—नाऽस्मीत्यतो रुद्यते! ॥ ६३ ॥

भीम—(आत्मगतम्)

अप्यौत्सुक्ये महति, दयितप्रार्थनासु प्रतीपाः,
काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुखं कातराः स्वाङ्गदाने।
आबाध्यन्ते न खलु मदनेनैव, लब्धान्तरत्वात्,
आबाधन्ते मनसिज मपि क्षिप्तकाला स्तरुण्यः ॥६४॥

हिडि—अयि भोः सख्यौ!

कलयति मम चेत स्तल्प मङ्गारकल्पं,
ज्वलयति मम गात्रं चन्दनं चन्द्रक श्च ।
तिरयति मम नेत्रे मोहजन्मा ऽन्धकारो
विकृतबहुविकारं मन्मथो मां दुनोति ॥ ६५ ॥

सख्यौ—महाभाग,

आवासो विपिनायते, प्रियसखीमालाऽपि जालायते,
तापो निःश्वसितेन दावदहनज्वालाकराळयते ।
सेयं त्वद्विरहेण हन्त! हरिणीरूपायते, हा! कथं
कन्दर्पोऽपि यमायते विरचयन् शार्दूलविक्रीडितम्॥६६

(चतुष्पदी गीतिः)

पल्लवी

हा विरहे तव दीना । तन्वी
हा विरहे तव दीना ॥

चरणाः

निन्दति चन्दन मिन्दुकिरण मनु-
निन्दति खेद मधीरम् ।
व्याळनिलयमिळनेन गरळ मिव
कलयति मलयसमीरम् ॥ हा ॥

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्प -
विलासकलाकमनीयम् ।

व्रत मिव तव परिरम्भसुखाय
करोति कुसुमशयनीयम् ॥ हा ॥

विलिखति रहसि कुरङ्गमदेन
भवन्त मसमशरभूतम् ।
प्रणमति मकर मथो विनिधाय
करे च शरं नवचूतम् ॥ हा ॥

ध्यानलयेन पुरः परिकल्प्य
भवन्त मतीव दुरापम् ।
विलपति, हसति, विषीदति, रोदिति,
भ्रमति, विमुञ्चति तापम् ॥ हा ॥

भीम—(हिडिम्बां हस्तेन सादर मालम्ब्य सान्त्वयन्) अयि प्राणेश्वरि !

व्यधयति वृथा मौनं, तन्वि ! प्रपञ्चय पञ्चमं,
तरुणि ! मधुरालापै स्तापं विनोदय दृष्टिभिः ।
सुमुखि ! विमुखीभावं तावद्विमुञ्च, न मुञ्च मां,
स्वय मतिशयस्निग्धो मुग्धे ! प्रियो ऽह मुपस्थितः॥६७

(चतुष्पदी गीतिः)

पल्लवी

प्रिये चारुशीले ! प्रिये चारुशीले !!

चरणाः

वदसि यदि किञ्चि दपि दन्तरुचिकौमुदी
हरतु दरतिमिर मतिघोरम् ।
स्फुरदधरशीधवे तव वदनचन्द्रमाः
रोचयतु लोचनचकोरम् ॥ प्रि ॥

स्मरगरळखण्डनं, मम शिरसिमण्डनं,
देहि पदपल्लव मुदारम् ।
ज्वलति मयि दारुणो मदनकदनानलो
हरतु तदुपाहितविकारम् ॥ प्रि ॥

नीलनळिनाभ मपि तन्वि! तवलोचनं
धारयति कोकनदरूपम् ।
कुसुमशरबाणभावेन यदि रञ्जयति
भीम मिद मेत दनुरूपम् ॥ प्रि ॥

त्व मसि मम भूषणं! त्व मसि मम जीवनं!
त्व मसि मम भवजलधिरत्नम्! ।
भवतु भवतीह मयि सतत मनुरोधिनी
तत्र मम हृदय मतियत्नम् ॥ प्रि ॥

(इति जानुभ्यां स्थित्वा हिडिम्बायाः पादयाः पतति)

हिडि—उत्तिष्ठतु! उत्तिष्ठतु आर्यपुत्रः!! (इति ससम्भ्रम मुत्थाप्य) अथ कथ मय मन्तःपुरविरहपर्युत्सुकेना ऽऽर्यपुत्रेण स्मृतो जनः? (इति साकूतं पश्यति)

भीम—(सगर्वहर्षं, आत्मगतम्)

आस्तां तावदनङ्गचापविभवः, का नाम सा कौमुदी?
दूरे तिष्ठतु मत्तकोकिलरुतं, संवाह्यतां मन्दानिलाः ।
हासोल्लासतरङ्गितै रसकलै र्नेत्राञ्चलै श्चञ्चलैः
साकूतै रुररीकरोति तरुणी सेयं मम प्रार्थनाम् ॥ ६८ ॥

हिडि—प्राणेश्वर !

त्वं तावद्बहुवल्लभो नवयुवा कान्तः सुखी निर्घृणो,
नो जानासि परव्यथां शठमते ! नैवाऽसि दुःखी यतः ।
किन्त्वन्याः परिपृच्छ मन्मथशरैः पीडा मसह्या मिमां,
त्राता नो भव, येन सज्जनगणैः कापालिको नोच्यसे॥६९॥

करे—भर्तः !

त्वयि दृष्ट एव चा ऽस्याः
निर्वाति मनो मनोभवज्वलितत् ।
आलोके हि शिमांशोः
विकसति कुमुदं कुमुद्वत्याः ॥ ७० ॥

मन्द—(उपसृत्य सविनयम्) महाभाग! इयं नौ प्रियसखी,
अङ्गेष्वाभरणं करोति बहुशः, पत्रेऽपि सञ्चारिणि
प्राप्तं त्वां परिशङ्कते, वितनुते शय्यां, चिरं ध्यायति ।
इत्याकल्पविकल्पतल्परचनासङ्कल्पलीलाशत -
व्यासक्ताऽपि, विना त्वया, वरतनु नैषा निशां नेष्यति॥७१

भीम—(हिडिम्बां प्रति) प्रिये! अल मनया शङ्कया!

परिहर कृताशङ्के! शङ्कां, त्वया सततं घन-
स्तनजघनया ऽऽक्रान्ते स्वान्ते परानवकाशिनि।
विशति वितनो रन्या धन्या न काऽपि ममा ऽन्तरं,
स्तनभरपरीरम्भारम्भे विधेहि विधेयताम् ॥ ७२ ॥

हिडि—नाथ! अनुगृहीता ऽस्मि!

नित्यं ब्रह्म यथा स्मरन्ति मुनयो, हंसा यथा मानसं,
सानन्दाः स्फुटवल्लकीवनयुतां ध्यायन्ति रेवां गजाः।
युष्मद्दर्शनलालसाः प्रतिदिनं युष्मान् स्मरामो वयं
धन्यः कोऽपि सवासरो ऽत्र भविता यत्राऽऽवयोः सङ्गमः॥७३

भीमः—(सानन्दम्)

कल्याणि! चन्दनरसैः परिषिच्य गात्रं
द्वित्राण्यहानि कथ मप्यतिवाहयेयम्।
अङ्के निधाय भवतीं परिरभ्य दोर्भ्यां
नेष्यामि सूर्यकिरणा नपि शीतलत्वम् ॥ ७४ ॥

हिडि—(सानुरागं भीमसेनस्य कर मवलम्ब्य)

प्राणेश! विज्ञप्ति रियं मदीया,
ह्यत्रैव नेयाः दिवसाः कियन्तः।
सम्प्र त्ययोग्यस्थिति रेष देशः
करा हिमांशो रपि तापयन्ति ॥ ७५ ॥

भीम–(देवीं मालिङ्ग्य, स्वगतम्) अहो! सर्वाङ्गीणसुखावहत्वं प्रियायाः!

इयं गेहे लक्ष्मीः, इय ममृतवर्ति र्नयनयोः,
असा वस्याः स्पर्शो वपुषि बहुळ श्चन्दनरसः।
अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः,
कि मस्या न प्रेयो, यदि पुन रसह्यो न विरहः॥७६॥

(ऊर्ध्व मवलोक्य, सासूय मिव शयना दुत्तिष्ठन् सस्मितम्) प्रिये सत्य मुक्तम्। नोचित मत्र स्थातुं क्षण मपि!

झटिति प्रविश गेहं, मा बहि स्तिष्ठ कान्ते!
ग्रहणसमयवेळा वर्तते शीतरश्मेः।
तव मुख मकलङ्कं वीक्ष्य नूनं स राहुः,
ग्रसति तव मुखेन्दुं, पूर्णचन्द्रं विहाय॥ ७७॥

त देहि, अन्तःपुर मेव प्रविशामः।

हिडि–हन्त! धन्याऽस्मि! (इति सस्नेहानुरागं पतिं मवलम्ब्य परिक्रामति)

भीम—अहो सुखस्पर्शः!

प्रश्चोतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां?
निष्पीडितेन्दुकरकन्दळजो नु सेकः?।
आतप्तजीवितततरोः परितर्पणो मे
सञ्जीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः?॥ ७८॥

(चतुष्पदी गीतिः)

पल्लवी

ननु भज भामे! दृढतरकामम् ।
जन मिम मनितरकामम् ॥ ननु ॥

चरणाः

दयिते! जन मिम मयि ते परिजन
मिति परिकलय सुशीले ! ।
सुशिथिलबाले शिथिलय चा ऽलं
ह्रिय मपि भिय मपि लोले ! ॥ ननु ॥

मुख मुन्नमय स्मितचन्द्रिकया
परिहर मम परितापम् ।
श्रुतियुग मयि मम निशमयितुं भृश-
कौतुक मिह पिकलापम् ॥ ननु ॥

विहसितभृङ्गै र्विलसदनङ्गैः
सकृदपि सुखया ऽपाङ्गैः ।
स्मरकृतभङ्गं सुदति! मदङ्गं
शिशिरय शिशिरै रङ्गैः ॥ ननु ॥

नतमुखि दयिते ! जगदभिरामे !
जितकुसुमायुधरामे ! ।

द्रुत मनुकूला भव ननु भामे!
सुतनु! मनोहरभा मे ॥ ननु ॥
प्रिये! किं ते भूयः प्रिय मुपहरामि?

हिडि—नाथ! अतः पर मपि प्रिय मस्ति?

संरक्षितो विप्रवरः सपुत्रः,
पुत्रो विनीत श्च घटोत्कचो मे।
प्राप्तो भवा निष्टतमो मया ऽद्य!
प्रार्थ्यं किं मन्य द्भुवि वर्तते मे ॥ ७९ ॥

तथाऽपि, इद मस्तु!

वृष्टिं हृष्टशिखण्डिताण्डवकृते मुञ्चन्तु काले ऽम्बुदाः,
कुर्वन्तु प्रविरूढसन्ततहरिच्छस्योत्तरीयां क्षितिम्।
चिन्वानाः सुकृतानि वीतविपदो, निर्मत्सरै र्मानसैः,
मोदन्तां सततं च बान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः॥८०॥

भीम—(सानन्दम्) सुन्दरि! सर्व मप्येतत् सर्वेश्वरस्य भगवतो वासुदेवस्य प्रसादात् सेत्स्यति!

यथा नदीनां प्रभवः समुद्रो,
यथा ऽऽहुतीनां प्रभवो हुताशः।
यथेन्द्रियाणां प्रभवं मनो ऽपि,
तथा प्रभु र्नो भगवा नुपेन्द्रः ॥ ८१ ॥

यस्य सङ्कल्पनायकस्य भगवतो नरसखस्य नारायणस्य दिव्यानि कर्माणि सर्वसंसारव्यवसायधर्मस्वरूपोपदेशरूपाणि, त मेव सर्वात्मस्वरूपं जगदेकनाथं जनार्दनं, अनन्यशरणाः,शरण मधिगम्य कृतार्था भवेम !

उभौ—(सभक्त्युन्मेषम्)

(चतुष्पदी गीतिः)

पल्लवी

जगति के यदुपते! निरवधिकगुणतते !

अनुपल्लवी

नुतिविधा वीश! ते कि मपि पुन रीशते ? ॥ जग ॥

चरणाः

जगदुदयभृतिविलय - रचनमयविहृतिचय -
रतहृदय! विततदय! विजयसख! जय विभो! ॥ जग ॥

शरणगतकृपणजन - मरणभयहरणभृश -
निपुणमृदुचरणयुग! विजयसख! जय विभो ! ॥ जग ॥

प्रणतसुरशरणवर! कृपणनरभरणकर!
धरणिभरहरणपर! विजयसख! जय विभो! ॥ जग ॥

जलधिपतिदुहितु रति - सुखविहृतिसुभगतर-
विपुलवरभुजविवर! विजयसख! जय विभो! ॥ जग ॥

(इत्युभौ निष्क्रान्तौ)

(भरतवाक्यम्)

(नेपथ्ये कुशीलवा गायन्ति)

श्री देवदेव! विभो! श्रितसकलबन्धो!
श्रीगौरीवल्लभ भो! श्रीकरुणासिन्धो!
वेदे च वेदान्ते विदितपरब्रह्मन्!
विहितजगदुदयलय - विभवशुमकर्मन्।
भो देहि भोग्यतमं भुवनेड्यचरित!
भुवनपते! परमगते! बुधविनुतसुकृत!
आ देशा दभिविदितां अव सततं सुशुभां
अगणितसत्सभ्ययुतां सुगुणविलाससभाम्! ॥ ८२ ॥

—(०)—

इति
तृतीयः प्रघट्टकः
समाप्तः

समाप्त श्चाऽयं
हैडिम्बवैदग्ध्यापरनामधेयो
मध्यम - व्यायोगः
शुभं भूयात्

PRINTED AT THE SIVARAHASYAM PRESS, P. T., MADRAS.

हैडिम्ब वैदर्भ्य - व्यायोगगतनां

पद्यानामनुक्रमणी

पद्यानां आरम्भः	ग्रंथ टीकः	पद्य सं	पुट सं
अङ्गेष्वाभरणं	तृ	७१	९४
अज्ञाननिद्रया	तृ	४८	८३
अतः परं यद्	द्वि	१८	४०
अथ कोऽय	द्वि	२८	४५
अनिर्देयोप	तृ	५७	८८
अनुग्रहात्तु	तृ	४४	८२
अनुरागवर्तिना	तृ	५६	८८
अन्तर्गता मदन	तृ	१०	६८
अन्धंतमः ककच	द्वि	१६	३९
अपराध मिमं	तृ	६२	८९
अपूर्वकर्म	प्र	१०	४८
अप्यौत्सुक्ये	तृ	६४	९०
अमृताभ्रात	प्र	४२	२९
अयं रामो नाऽयं	तृ	३१	७१
अय मसौ गगना	द्वि	१९	४०
अरुणरविकर	प्र	१	१५
अश्मसार मिदं	प्र	३१	२६
असुलभा सकले	तृ	२०	७०
अस्माकं भ्रष्ट	तृ	३५	७७
आक्रम्य राक्षस	द्वि	६०	६२
आचम्याऽस्यां	द्वि	३३	४८
आज्ञा कीर्तिः	द्वि	४७	५३
आत्मीयः पर	द्वि	१२	३८
आपदं हि पिता	प्र	२६	२४
आपन्नवत्सल	तृ	५०	८५
आयाता मधु	तृ	१	६३
आयुः कल्लोल	द्वि	४	३६
आर्त कण्ठगत	द्वि	५०	५४
आलोलै रनु	तृ	३६	७७
आवासो विपिना	तृ	६६	९१
आश्वासस्नेह	द्वि	२३	४३
आस्तां तावदनंग	तृ	६८	९४
इदं हि शून्यं	प्र	१२	२०
इयं गेहे लक्ष्मीः	तृ	७६	९६
उच्चैर्गति र्जगति	तृ	४०	७९
उत्खातान् प्रति	तृ	५५	८७
उत्फुल्लगण्डयुग	तृ	२२	७२
एषा पूगवती	तृ	५२	८६
कः पाण्डवे वन	द्वि	३४	४९
कथं नु जात	तृ	४६	८३
कनकरुचिरस्निग्ध	तृ	३२	७६
कलभदशनदंष्ट्रो	प्र	३	१५
कलयति मम चेतः	तृ	६५	९१
कल्याणि चन्दन	तृ	७४	९५
काञ्चनस्तम्भ	द्वि	५४	५६
कान्ते ! नाथ,	तृ	६३	९०

कामं घटो वा	द्वि	५२	५५
कालिदासकवे	स्था	३	८
किं यासि मन्द्रय	प्र	६	१६
किं शीतलैः	तृ	५३	८६
किं न्नु पापं कृतं	प्र	२९	२६
किं महं श्रुतवान्	प्र	१८	२२
किसलय मिव मुग्धं	तृ	८	६७
कुलस्य व्यापत्या	द्वि	३६	५०
कुसुमपरिमलेना	द्वि	९	३७
कृतकृत्यं शरीरं मे	प्र	२०	२३
कृत्ययो विप्रतीप	प्र	३९	२८
केलीगेहं ललित	तृ	३	६५
कोप स्त्वया हृदि	तृ	५९	८८
कोपेन प्रविधृत	प्र	११	१९
कौरव्यकुलदीपेन	द्वि	४३	५२
क्रोडीकरोति	द्वि	३२	४८
क्षतात् किल	द्वि	५१	५४
खगशतविसृते	द्वि	२०	४२
ग्रहयुगळनिभाक्षः	प्र	२	१५
चरण्यकमलकान्त्या	तृ	५१	८५
छायां प्रकुर्वन्ति	द्वि	१०	३७
जगति जयिनः	तृ	२५	७३
जन्मनः प्रभृति	प्र	३६	२८
जन्म यस्य कुरो	तृ	४१	७९
जानस्य हि ध्रुवो	प्र	३५	२७
जानामि सर्वत्र	प्र	७	१६
जायन्तेच म्रियन्तेच	द्वि	४८	५३
ज्येष्ठो भ्राता	प्र	२४	२४
ज्येष्ठः श्रेष्ठः	प्र	२३	२४
झटिति प्रविश	तृ	७७	९६
तत् किं का मपि	तृ	२४	६९
तन्वी श्यामा	तृ	३४	७७
तमस्तमो नहि नहि	तृ	३३	७७
तरुण! तरुणता	प्र	४४	३०
त्यक्ताः प्रागेव	द्वि	४६	५३
त्यजे देकं कुल	प्र	३७	२८
त्रातुं लोकानिव	तृ	२७	७४
त्वं ताव द्बहुवल्लभो	तृ	६९	९३
त्वं दूरमपि	तृ	५४	८६
त्वयि दृष्ट एव	तृ	७०	९४
दक्षिणं स्पन्दते	द्वि	५९	६१
ददतु तरवः	तृ	३७	७८
दूरं तिष्ठति मे	तृ	७	६६
दृष्टि स्तृणीकृत	द्वि	३७	५०
देशेदेशे कळत्राणि	प्र	४७	३२
धन्यो ऽस्मि यद्	प्र	२८	२५
ध्रुवं ध्वंसो भावी	द्वि	१३	३८
न तेज स्तेजस्वी	तृ	४२	८०
नन्वहं भीमसेनस्य	द्वि	५६	५८
नवकिसलयतल्पं	तृ	१३	६९
निकृन्ततीव	प्र	४६	३१
निवृत्तव्यवहारो	द्वि	३९	५१
नित्यं प्राणाभिघातात्	तृ	४५	८३
नित्यं ब्रह्म यथा	तृ	७३	९५
नेष्टं न दत्तं	द्वि	१७	४०
पति र्हि देवता	प्र	२१	२३
पत्न्या चारित्र	प्र	१७	२२
पद्माकरं दिनकरो	तृ	२९	७५
परिणतकठोर	तृ	३८	७८
परित्राणाय	प्र	४८	३२
परिम्लानं पीन	तृ	६१	८९
परिष्वजस्व गाढं	प्र	४१	२९
परिहर कृताशङ्के	तृ	७२	९५
परोपकारः कर्तव्यः	प्र	८	१७

पादाघातैः सुरभि	तृ	११	६८
पायात् समाजं	तृ	३९	७९
पायात् स वो	स्था	१	६
पुत्रनक्षत्रकीर्णस्य	द्वि	३८	५०
पूर्वं यत्र समं त्वया	तृ	२	६४
प्रणयसतीसलील	द्वि	४५	५२
प्रश्नोतनं नु	तृ	७८	९६
प्राणाः प्रयान्ति	प्र	३०	२६
प्राणेश! विज्ञप्ति	तृ	७५	९५
प्राप्ताः श्रियः	द्वि	५	३६
प्रार्थनाऽधिगुणे	प्र	१४	१२
ब्रह्मा वा भवतु	प्र	१०	१८
भव हृदय साभि	तृ	१९	७२
भाषासु रम्या	स्था	६	९
भीमो वा शरणं	प्र	९	१७
भ्रातॄणां मम	द्वि	४०	५१
मधुरं मिव वदन्ति	द्वि	८	३७
मध्यमस्त्विति	द्वि	२७	४५
मध्यमः पञ्चभूतानां	द्वि	२६	४४
मध्यमोऽह	द्वि	२५	४४
मन्त्रसंस्कार	द्वि	११	३८
मम प्राणै र्गुरु	प्र	२२	२४
मरणं प्रकृतिः	द्वि	२	३५
महेश्वरसमो	तृ	४३	७०
मात र्मायें	द्वि	७	३७
माता किल	द्वि	४२	५१
मानं मानिनि	तृ	६०	८९
मामिकेयं तनु	प्र	२५	२४
मायापाशेन बद्ध	द्वि	५८	६०
मुच्यतामिति	द्वि	४१	५१
मृत्यो र्बिभेषि	द्वि	१	३५
मेदोमज्जाशोणितैः	प्र	२७	२५
म्लानस्य जीव	तृ	१६	७०
यत्ने कृते यदि	प्र	१५	२१
यदृच्छयाचोप	प्र	३८	२८
यदृच्छासम्पातः	द्वि	३१	४७
यद्यर्थितो	प्र	१९	२३
यथा नदीनां	तृ	८१	९८
य स्तु जात्या	स्था	५	९
यस्त्रिशृङ्गो	प्र	४३	३०
याचना हि पुरुषस्य	प्र	१६	२२
युद्धप्रिया श्च	प्र	१३	२०
येषां श्रीमद्यशोदा	द्वि	२९	४६
रक्षायां राक्षसा	तृ	१८	७१
रूपं सत्त्वं बलं	द्वि	४४	५२
लिख न्नास्ते भूमिं	तृ	५८	८८
लोके मालविका	स्था	४	९
वक्षः प्रसारय	तृ	१७	७०
वज्रपातो	प्र	४	१६
वपु रविहितसिद्धा	तृ	३०	७५
वर मद्यैव	द्वि	१५	३९
वारं वार मुदश्रु	तृ	४	६५
विख्यातः कवि	स्था	७	१०
विदूरे केयूरे	तृ	५	६६
विनिमाय गुरु	प्र	३२	२७
विप्राः स्वलाभ	तृ	४९	८४
विफुल्लपङ्कज	तृ	२३	७३
विरमत! विरँमत	तृ	९	६८
विरोधो विश्रान्तः	तृ	२६	७४
विश्वकर्ता शिवः	द्वि	५५	५६
विश्वामित्रः	प्र	२८	२५
वृष्टिं हृष्टशिखण्डि	तृ	८०	९८
वेदस्याऽध्ययनं	द्वि	३०	४७
व्यतिषजति पदा	द्वि	२२	४३

व्यधयति बुधा	तृ	६७	९२
व्रजसि कथ मिव त्वं	द्वि	५७	५८
शकारः श्रीहर्षो	स्था	२	८
शपामि सत्येन	द्वि	५३	५६
शय्या पुष्पमयी	तृ	१२	६८
शैलकूटं मृषा	द्वि	५५	५७
श्रान्तैः सुतैः	स्था	९	१२
श्रियो दोलालोलाः	द्वि	३	३६
श्रीदेवदेव! विभो	तृ	८२	१००
श्लोकार्धेन प्रव	तृ	४७	८३
संरक्षता मत्कुल	द्वि	६	३६
संरक्षितो विप्रवरः	तृ	७९	९८
सकीचकनिसूदनो	तृ	२८	७४
सजलजलदगात्रः	द्वि	३५	४९
सत्यं बतेदं	प्र	३३	२७
सन्दष्टोष्टः	प्र	५	१६
समाश्वसिहि	तृ	१५	६९
सरोरुहं त्वस्य	तृ	२४	७३
सर्वाशुचि निदा	द्वि	४९	५४
सिंहाकृतिः कनक	द्वि	२४	४४
सिंहास्यः सिंह	द्वि	२२	४२
सुखा द्विहीनं	प्र	३४	२७
स्पन्दते दक्षिणो	तृ	२१	७२
हारं गुरुक्रति	तृ	६	६६
हा वत्स! हा तनय	प्र	४५	३०
हाहा किन्नु करोमि	प्र	१४	३९

हैडिम्ब वैदग्ध्य - व्यायोगगतानां गीतीना मनुक्रमणी

पल्लवीप्रारम्भः	प्रघट्टकः	पुटसंख्या
एकश इह मम	प्र	३१
कुरु! कुरु विक्रमं	द्वि	५९
खेल! खेल! खेल सततं	तृ	८४
जगति के यदुपते	तृ	९९
ननु भज भामे दृढतरकामं	तृ	९७
प्रिये चारुशीले	तृ	९२
भज गोविन्दम्	द्वि	४५
महनीयचरितेन	स्था	१०
या म्यहो क मिह शरणं	तृ	६६
विजयतां परेशिता	स्था	५
हा विरहे तव दीना	तृ	९१
हा हा! कि मेतत् स्वरूपम्	प्र	१३

APPENDIX

(Songs to be optionally sung by the actors)

Insert after ".....पालये नः ॥" at line 4, page 11, the following अष्टपदी to the speech of पारिपार्श्वक—

I. मालवरागः—रूपकतालः

पल्लवी

केशव! धृत-दशविधरूप!
जय! जगदीश! हरे!

चरणाः

प्रळयपयोधिजले धृतवा नसि वेदं,
विहित-वहित्र-चरित्र मखेदम् ।
केशव! धृत-मीनशरीर!
जय! जगदीश! हरे ॥ १ ॥

क्षिति रतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे,
धरणि-धरण-किण-चक्रगरिष्ठे ।
केशव! धृत-कच्छपरूप!
जय! जगदीश! हरे ॥ २ ॥

वसति दशनशिखरे धरणी तव लग्ना,
शशिनि कलङ्क-कलेव निमग्ना ।
केशव! धृत-सूकररूप!
जय! जगदीश! हरे ॥ ३ ॥

तव करकमलवरे नख मद्भुतशृङ्गं,
दलित-हिरण्यकशिपु-तनुभृङ्गम् ।
केशव! धृत-नरहरिरूप!
जय! जगदीश! हरे ॥ ४ ॥

छलयसि विक्रमणे बलि मद्भुतवामन,
पदनखनीर-जनितजनपावन ।
केशव! धृत-वामनरूप!
जय! जगदीश! हरे ॥ ५ ॥

क्षत्रियरुधिरमये जग दपगतपापं,
स्नपयसि पयसि शमित-भवतापम् ।
केशव! धृत-भृगुपतिरूप!
जय! जगदीश! हरे ॥ ६ ॥

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं,
दशमुख-मौलिबलिं रमणीयम् ।
केशव! धृत-रामशरीर!
जय! जगदीश! हरे ॥ ७ ॥

वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं,
हलहतिभीति - मिलितयमुनाभम् ।
केशव! धृत - हलधररूप!
जय! जगदीश! हरे ॥ ८ ॥

निन्दसि यज्ञविधेः, अहह! श्रुतिजातं,
सदयहृदय - दर्शितपशुघातम् ।
केशव! धृत - बुद्धशरीर!
जय! जगदीश! हरे ॥ ९ ॥

म्लेच्छनिवहनिधने कलयसि करवालं,
धूमकेतुमिव किमपि करालम् ।
केशव! धृत - कल्किशरीर!
जय! जगदीश! हरे ॥ १० ॥

Add the following song to **घटोत्कच** as he enters the stage before **कनिष्ठ** begins his speech at p. 13 :—

II. रागः—एकतालः

पल्लवी

अहहह! अहहा!! अहाह! अहहा!!
अहो नु! मम खलु भाग्यमिदम्!।

अनुपल्लवी

अभिनवरुधिराऽऽसवपानेच्छोः !
अधुना मम खलु भोग्यमिदम् ॥ अहहह ॥

चरणौ

पृथुळनरामिष - मेदोतिभरं,
भळि ! भळि ! कोष्णवाशानिकरम् ।
पिबामि ! पिबामि ! ! पिबामि रुधिरम् ,
पिबामि रुधिरं - प्रीतिकरम् ॥ अहहह ॥

नरदेहोद्धृत - नवनवपिशितं
नखचमसेन - निकृत्या ऽदन् ।
नृत्यामि ! नृत्यामि !! नृत्यामि निरतं,
नृत्यामि निरतं - तकतीं तोम् ॥ अहहह ॥

At the end of page 14 add the following song to घटोत्कच before वृद्ध begins his speech at page 15 :—

III. काम्बोजरागः—झम्पतालः

पल्लवी

अहह ! इत भूसुराः - अन्तिकं मे ।

अनुपल्लवी

अत्रैव तिष्ठथ ! अभिमुखे मे ॥ अहह ॥

चरणाः

विहितनरपायसं - वीरोग्रसाहसम् ।
विद्ध मां राक्षसं - विकृतहासम् ॥ अहह ॥

मदृष्टिपथ मेत्य - मानुषो भुविको ऽपि ।
मा ऽनितुं शक्नुयात् - मारकोऽपि ॥ अहह ।

भङ्क्त्वा शिरांसि वो - भक्षयिष्याम्यहम् ।
भवदीय मांसादि - भक्ष्यनिवहम् ॥ अहह ॥

At the end of page 17, add the following song to the ब्राह्मणी—

IV. रागः—एकतालः

पल्लवी

नाथ! कृपालय! परिपालय माम् ।
पापनिशाचर - रचिताधि मिमाम् ॥

चरणाः

त्रपया लपितु मनीशा मपि मां,
व्यसनभरो हि कथापयतीमाम् ।
वनिताना मिह वचनं परुषं,
विषहेथा मम रुगधिकपरुषम् ॥ १ ॥ नाथ ॥

निगदित मिद मयि! निशमय च विधे!
शुच मिह मम शमय च शमजलधे।
वनितावञ्च इति न वचो हेयं
मम, किमु गव्यं शकृदिति हेयम् ॥ २ ॥ नाथ ॥

व्यसन मनोपम मुदित मनूनं,
मम तु मनोगत मधुना नूनम्।
परम मतो नत-जगदवने रत!
प्रभु रिह तु भवान् ननु भुवनहित ॥ ३ ॥ नाथ॥

After the words ".....नाऽत्र संशयः!" at line 8, page 18, add the following song to the वृद्ध and the other ब्राह्मणवर्ग—

V. रागः—एकतालः

पल्लवी

याम इमे शरणं त्वाम्! यदुवर,
याम इमे शरणं त्वाम्!

चरणाः

वृद्धः—बोधमया ऽव्यय! लोकहिताय हि
भजसे रूप मनन्तम्।
यत्स्मरणा दपि भवसागर मिह
सपदि तरन्ति दुरन्तम् ॥ १ ॥ याम ॥

ब्राह्मणी—**मु**रहर! खलनृप-कृतभूभारं
व्यवहर सहसोदारम् ।
माधव! मान्यान् ननु तनया नो
परिपालय तरसा नो ॥ २ ॥ याम ॥

ज्येष्ठः—**त्व**यि विमुखानां पतनं सुनियतं,
अपि सुमहितभाजाम् ।
का ऽपि, कुतो ऽपि, न हानि रिहा ऽजित!
तव सुललितपदभाजाम् ॥ ३ ॥ याम ॥

मध्यमः—**स्म**रण-स्मारण-निकथन-निशमनं
अयि! खलु, तव तनु-नाम्नाम् ।
जगति वितन्वन् जनिमृति मेतां,
एति न सुमहितधाम्नाम् ॥ ४ ॥ याम ॥

कनिष्ठः—**भ**वहर! तनुते भव पाथोधिं
भरिताधिकमहिताधिम् ।
गोवत्सपदं त्वयि तु समाधिं
विदध द्विहितसमाधिम् ॥ ५ ॥ याम॥

Substitute the following song in place of stanza 27 "मेदोमज्जा etc" at page 25 for मध्यम—

VI. शंकराभरणरागः—यतितालः

पल्लवी

त्यजरे मानस! देहे, अहमिति मोहम् ।

अनुपल्लवी

विजयता मजपादपङ्कज-रतिरिह, सोऽहम् ॥

चरणाः

निखिलमलिनतर-पिशितादिभारे ।
अखिल मशुचिजालं विशति यतोऽधीरे ॥ १ ॥ त्यज॥

शमनघातुकमुखे विकसति सदाऽपि ।
किमु फल मुपचित-सकलमण्डलेनाऽपि ॥ २ ॥ त्यज॥

सकलरोगनिकेते षडरिपरिभूते ।
मकरकेतनालाते जडिमकुटिलभूते ॥ ३ ॥ त्यज ॥

शकृदुपचितोदरे कृमिकुलदन्तुरे ।
सकलविपुलदरे सुतरा मसारे ॥ ४ ॥ त्यज ॥

After "गच्छामि" at line 2, page 30, add the following song to मध्यम—

VII. बिलहरिरागः—आदितालः

पल्लवी

पिब मौकुन्दं पदमकरन्दम् ।

अनुपल्लवी

हृदय! वितृष्णं भव, भज! कृष्णम् ॥ पिब ॥

चरणाः

विषयाशीविषशोषितमनसां
अनधिगतात्मविचारविशीर्णम् ।
विषमविपाकपदं गत मायुः
केवल मायासायुतघूर्णम् ॥ १ ॥ पिब ॥

एते जाता जगति जिता यैः
तनुभवखेदा स्त्वतनुविपाकाः ।
एते चाऽन्ये परपरिवाराः
हाहा ! हीही ! खरपरिपाकाः ॥ २ ॥ पिब ॥

भारायन्ते नात्मविदां ते
वेदाः श्रुत मपि तद्वत् सर्वम् ।
हारायन्ते हन्त ! विवेका -
ह्लादितमनसां दृढगुणपूर्वम् ॥ ३ ॥ पिब ॥

After stanza 1 at page 35—"मृत्यो बिभेषि etc" add the following song to मध्यम—

VIII. देशितोडिरागः—आदितालः

पल्लवी

भज ! रे मानस ! हरि मनवरतम् ।

अनुपल्लवी

त्यज ! रे ! दुर्जन - सङ्गं सततम् ॥ भज ॥

चरणाः

अजहरनारद - सादरविनुतं,
अज माद्दतनति - नुतिततनिरतम् ।
श्रीगुरुमारुत - पुरकृतसुकृतं
श्रीगुरु मीड्यमनोहरचरितम् ॥ १ ॥ भज ॥

धन मायु रहङ्कारमनांसि,
तृष्णा वपु रपि, यौवनबाल्ये ।
युवतिजरे पुन रथ कालोऽपि
प्राज्ञै रनुचिन्त्यानि हि कल्ये ॥ २ ॥ भज ॥

न हि परमानन्दाय धनानि,
चिन्तानिचयविपद्भवनानि ।
विहितविचित्र - गृहादिवनानि,
तत्त्वपयोजपयोददिनानि ॥ ३ ॥ भज ॥

इद मिह सज्जन - सङ्गमहेळां
जनयति वाद - द्यूतविलासम् ।
मद मपि चेतसि जृम्भितडम्भं
विसृज विदूरे दोषविकासम् ॥ ४ ॥ भज ॥

Substitute the following song in place of stanza 5, at page 36,—"प्राप्ताः श्रियः etc" for मध्यम—

IX. खरहरप्रियरागः—एकतालः

पल्लवी

मोहेन किं भ्राम्यसि ? मुग्धमते !

अनुपल्लवी

मायासु विश्राम्यसि ! मुग्धमते ॥ मोहेन ॥

चरणाः

अधरघनजघन - पृथुळपयोधरम् ।
विधुरविवेक मनो - नाथयसि दुर्वारम् ॥ १ ॥ मो ॥

वीतविषयचयं - विरहिताशामयम् ।
विहतविलोलामयं - वितनु मनः स्वयम् ॥ २ ॥ मो ॥

घोरदुरितगण - हरण नारायण -
गिर मनुधारण - मारचय निद्राण ॥ ३ ॥ मो ॥

After stanza 11 at page 38—"मन्त्रसंस्कार etc" add the following song to मध्यम—

X. सौराष्ट्रागः—आदितालः

पल्लवी

स्मर ! स्मर ! सुमते !
सोमं सोमं सोमं सोमम् ॥

चरणाः

परनिन्दारति - परकान्तारति -
पुरनरस्तुतिमतिं - वामं वामं वामं वामम् ॥ १ ॥ स्म ॥

चरणं तद्गतौ - करणं तद्धृतौ,
स्मरणं तच्छ्रुततौ - कामं कामं कामं कामम् ॥२॥स्म॥

इति नारायण - मतिपारायणं
हितपरायण मिह - नामं नामं नामं नामम् ॥ ३ ॥ स्म ॥

Add the following song to **भीमसेन** as he enters the stage before "**भोः कस्याऽयं स्वरः?**" at line 2, page 42—

XI. **कल्याणिरागः—रूपकतालः**

पल्लवी

शङ्कर! शशि - शकलशेष!
शम्भो! शं देहि! देहि!

चरणाः

नसितसमित - मृदुळचरण!
हसितशसित - त्रिपुरकरण।
भसितभसित - त्रिसरधरण
लसितलसित - भुजगाभरण ॥ १ ॥ शङ्कर ॥

सुकरकलित - विध्वभिख्य!
सूक्ष्मबृह - दाद्यभिख्य ।
सुक्तिभि र्ना - रायणाख्य -
सूरिमणेः - सन्नुताख्य ॥ २ ॥ शङ्कर ॥

At the end of page 48 after ".....पापराक्षसोऽयम्' add the following song to the old Brähmaṇa केशवदास—

XII. राग:—एकताल:

पल्लवी

जीवितनायक! जीवितदानात्
वीर! दयापर! जीवय दीनान् ।

चरणा:

खलजनदमनो निजमवतारं
फलयसि कुशलतते रवतारम् ।
अलभत तव मुखदर्शन मिह वरं
यदिदं जननवता मजनि वरम् ॥ १ ॥ जीवित ॥

अनुकम्पालय! नो विवशानां
अनुकं पालय शोकवशानाम् ।
सुतजीवितवितरणतः सुमते!
प्रतिजीवय नो, रुषमपि विमतेः ॥ २ ॥ जीवित ॥

नारायणरत नरसोदर! तव
पादसरोजं प्रणामामः ।
शरणं कुरु वर! त्वा मुपयामो
शरणं त्वा मिह कलयामः ॥ ३ ॥ जीवित ॥

After stanza 59 at page 61—"दक्षिणं स्पन्दते etc", add the following song to भीमसेन—

XIII. जञ्झोटीरागः—एकतालः

पल्लवी

नाम शिवस्य - नाऽऽमनसि!।

अनुपल्लवी

वामनयनां मनः! कामयसि! ॥ नाम ॥

चरणौ

सूनुसुदती - सोदराप्तदास -
सविधे ऽपि निर्याण - समय मनु ।
हन्त! यमे ऽपि - हरति सन्तापि
हाहा! ऽनुतप्तासि - हा! किमिति? ॥ १ ॥ नाम ॥

आगृहा रामाः - आविदाहा इमाः,
सहगामितां याति - सुकृत मिति ।
नैव दधासि - न सुजनं यासि
नारायणोक्ति न धारयसि ॥ २ ॥ नाम ॥

At the end of page 62, add the following song to मध्यम—

XIV. कल्याणिरागः—रूपकतालः

पल्लवी

माधव! मधु - हरण! धीर!
माराभिराम! राम!

चरणः

कमलनयन! कमलशयन!
कमलाकुचकरनयन!
कलिलजनकदम्भदलन
कलय! कलय!! कलय शं मे ॥ माधव ॥

At the end of page 63, after the words—'एकाकी निवसति?' add the following song to हिडिम्बा—

XV. आनन्दभैरवरागः—आदितालः

पल्लवी

सख्यौ पति मिह विहितविलासं ।

अनुपल्लवी

स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥

चरणाः

चन्द्रकचारु - मयूरशिखण्डक -
मण्डलवलयितकेशम् ।
प्रचुरपुरन्दर - धनुरनुरञ्जित -
मेदुरमुदिरसुवेशम् ॥ १ ॥ सख्यौ ॥

जलदपटलचल - दिन्दुविनिन्दक -
चन्दनतिलकललाटम् ।
पीनपयोधर - परिसरमर्दन -
निर्दयहृदयकपाटम् ॥ २ ॥ सख्यौ ॥
मणिमयमकर - मनोहरकुण्डल -
मण्डितगण्ड मुदारम् ।
पीतवसन मनुगुणमणिभूषणं -
अमलमुक्ताश्चितहारम् ॥ ३ ॥ सख्यौ ॥
विशदकदम्बतले मिलितं कलि-
कलुषभयं शमयन्तम् ।
मा मपि तरळ - तरङ्गदनङ्ग -
दृशा मनसा रमयन्तम् ॥ ४ ॥ सख्यौ ॥

After the words 'आश्रमं गताः' at line 4, page 64, add the following song to मन्द्यानाः—

XVI. रागः—रूपकतालः

पल्लवी

प्रियसखि! किं मुरसि -
वहसि हृदीशम् ।

अनुपल्लवी

हिमकरकिरणकलापकरञ्जित -
कैरवकोमलवेषम् ॥ प्रिय ॥

चरणाः

सकुतुकसरभस - सविनयसस्मित -
विरचितबहुविधरङ्गम् ।
मुकुलितविकसित - मुहुरावर्तित -
नर्तितनयनतरङ्गम् ॥ प्रिय ॥

प्रसरति तस्य च कनककणा दिव
विसदृशवचन मनेकम् ।
प्रचलसि ! निपतसि ! पश्यसि ! सचकितं
उज्झसि मलयजसेकम् ॥ २ ॥ प्रिय ॥

विहतपतिव्रत - धैर्यवशा दिव
गणयसि रिपु मिव कामम् ।
वन मभिनन्दसि ! गिरि मनुविन्दसि !
निन्दसि गृह मभिरामम् ॥ ३ ॥ प्रिय ॥

हृदयगतं पति मवलोकितु मिव
नमयसि मुखशशिबिम्बम् ।
तदनु विषद्यसि ! पुलकसि ! मुह्यसि !
वहसि कम्पमिव लम्बम् ॥ ४ ॥ प्रिय ॥

After "अनंगशयनोचितं कृतम्" at line 10, page 65, add the following song to करेणुका—

XVII. वसन्तरागः—रूपकतालः

पल्लवी

जनु रनुरञ्जय ! पश्य वसन्तम् ।

अनुपल्लवी

विकचवकुळकुल - सङ्कुलकानन -
कुसुममिषेण हसन्तम् ॥ जनु ॥

चरणाः

चम्पकचर्चित - चाप मुदञ्चित -
केसरकृततूणीरम् ।
मधुकरनिकर - कठोरकवचचय -
परिचितचारुशरीरम् ॥ १ ॥ जनु ॥

सरसिजसौरभ - सुभगसमीरण -
सुमुदितपथिकविषादम् ।
कोकिलकलरव - कपटलतातति -
विरचितमृणितनिनादम् ॥ २ ॥ जनु ॥

विकसितकिंशुक - कुसुम मसमशर -
विशिखविलासनिदानम् ।
युवतिमानमधु - पानसमुन्नत -
रसना मिव बिभ्राणम् ॥ ३ ॥ जनु ॥

तरुणलवङ्ग - रसालविचित्रित -
विविधकुसुमकमनीयम् ।
मदनापण मिव - दिशि दिशि निहितं
नानामणिरमणीयम् ॥ ४ ॥ जनु ॥

Substitute in place of stanza 14 at page 69— " तत् किं कामपि etc " the following song to हिडिम्बा—

XVIII. गुणकरीरागः—रूपकतालः

पल्लवी

मधु मधुरे - किमु करवाणि ?
विधौ विधुरे ।

चरणाः

कलितकलङ्क ममृतकरबिम्बम् ।
रचयति विषघटरुचि मविलम्बम् ॥ १ ॥ मधु ॥
अङ्गारकभरितेव हसन्ती ।
विकसदशोकलता विहसन्ती ॥ २ ॥ मधु ॥
प्रथयति मदनमहीपतिधाटी ।
अभिनवविकसितकिंशुकवाटी ॥ ३ ॥ मधु ॥
रिपु रिव मरुदपि चन्दनसङ्गी ।
यमपुञ्जी मिव पुष्यति भृङ्गी ॥ ४ ॥ मधु ॥

At the end of page 72, after the words "**सल्लॉपरूपममृतं सरसीरुहाक्ष्याः ॥**" add the following song to **भीमसेन**, with these introductory words: **अथवा, कृतं कृत मिदानीं प्रियासम्भोग वाञ्छया !**

XIX. **कमासुरागः—** **तालः**

पल्लवी

मा चर मनो ! मानिनीषु मा !
मारविवश मद्याशनीकाश ।

अनुपल्लवी

बाह्य वीक्षया मुह्यसि शोभया
गाह्य यदि पश्यसि द्रुह्यसि ननु ॥ मा ॥

चरणाः

मांसमूत्रमये ! माऽऽसां कुच मयेः
मा समुदीक्षये मुखे कफीये ।
मारवार्मये - मुग्ध ! महति निरये
मा लुठ केळये ! मैवं च ध्यायेः ॥ १ ॥ मा ॥

ऋक्षजात मपि - रेणूत्कर मपि,
रोमतती रपि - रुचा मणूनपि ।
रेफविधा मपि - रेरे ! रेफयितु रपि,
रेचितधी रहो रामाजनौघो ॥ २ ॥ मा ॥

नागहारधरं - नागाजिनहरं
नाकसुखङ्करं - नगाग्रचरम् ।
नारदसन्नुतं - देवं - नारायणाश्रितं
नादकलातीतं - नित्यं नमे स्तम् ॥ ३ ॥ मा ॥

Before line 6 at page 74, add the following song to **केशवदास** and to the members of his family, as they enter the stage—

XX. रागः— तालः

पल्लवी

भज! भुजगाभरण मळिकेक्षणम् ।

अनुपल्लवी

भज! भवभयभर - हरणं क्षणम् ॥ भज ॥

चरणाः

वाङ्मनसे अपि - यतो निवृत्ते,
वाति च वातो - यस्मा द्भीतो ।
वृक्ष इव स्तब्धो - दिवि य स्तिष्ठति
तं पुरहर मविकारम् ॥ १ ॥ भज ॥

वत्सं गौ रिव - धावन् ननु मते!
कुत्सित मपि यः - पावयते ।
वत्सलताबिरुदः - क्व परेषां ?
तत् स्मरहर मविकारम् ॥ २ ॥ भज ॥

धर्मपरायण - निर्मममानस -
शर्मद! नारायणा ऽऽदरतो ।
निर्मथनाय च - संसृतिसरितः
तं यमहर मविचारम् ॥ ३ ॥ भज ॥

After or in place of stanza 32 at page 76—"कनकरुचिर etc." add the following song to हिडिम्बा—

XXI. वराडीरागः—यतितालः

पल्लवी

पति मेकरसं चिरमभिलषितविलासम् ।
वीक्षेऽहं गुरुहर्षवशंवद - वदन मनङ्गनिवासम् ॥

चरणाः

कोमलरुचिर - कलेबरमण्डलं -
अधिगतपीतदुकूलम् ।
नीलनळिन मिव - पीतपराग -
पटलभरवलयितमूलम् ॥ १ ॥ पति ॥

तरळदृगञ्चल - चलनमनोहर -
वदनजनितरतिरागम् ।
स्फुटकमलोदर - खेलितखञ्जन -
युगमिव शरदि तडागम् ॥ २ ॥ पति ॥

विपुलपुलकभर - दन्तुरितं रति -
केळिकलाभि रधीरम् ।
मणिगणकिरण - समूहसमुज्वल -
भूषणसुभगशरीरम् ॥ ३ ॥ पति ॥
मामकवदन - विलोकनविकसित -
विविधविकारविभङ्गम् ।
जलनिधि मिव विधु - मण्डलदर्शन -
तरळिततुङ्गतरङ्गम् ॥ ४ ॥ पति ॥

After the words 'अहो! मनोज्ञ मस्या द्वितीययौवनम्!' at line 5, page 77, add the following song to भीमसेन—

XXII. देशवराडीरागः—अष्टतालः

पल्लवी

केय मिह निपुणा? । विलसति,
युवति रधिकगुणा ॥

चरणाः

स्मरसमरोचित - विरचितवेशा ।
गलितकुसुमदर - विलुलितकेशा ॥ १ ॥ केयं ॥
चञ्चलकुण्डल - दलितकपोला ।
मुखरितरसन - जघनगतिलोला ॥ २ ॥ केयं ॥

विपुलपुलकपृथु - वेपथुभङ्गा ।
श्वसितनिमीलित - विकसदनङ्गा ॥ ३ ॥ केयं ॥
विचलदलकलालि - ताननचन्द्रा ।
मदधरपान - सरभसकृततन्द्रा ॥ ४ ॥ केयं ॥

After the words "ब्राह्मणाः खल्वस्माकं कुलदैवतम्!" at line 13, page 82, add the following song to भीमसेन—

XXIII. रागः— तालः

पल्लवी

चिन्ता नास्ति किल । तेषां
चिन्ता नास्ति किल ॥

चरणाः

शमदमकरुणा - सम्पूर्णानाम् ।
साधुसमागमसङ्कीर्णानाम् ॥ १ ॥ चिन्ता ॥
कालत्रयजित - कन्दर्पाणाम् ।
खण्डितसर्वेन्द्रियदर्पाणाम् ॥ २ ॥ चिन्ता ॥
परमहंसगुरु - पदचित्तानाम् ।
ब्रह्मानन्दामृतमत्तानाम् ॥ ३ ॥ चिन्ता ॥

After line 7, page 85, add the following song to हिडिम्बा—

XXIV. गुर्जरीरागः—प्रतिमण्ठतालः

पल्लवी

शिव! शिव!! मया मुग्धया
वञ्चितो हृदयेशः!

चरणाः

किं हितं? किमिवा ऽहितं?
न विचिन्तितं हृदयेन।
शिक्षितं न च, वारितं न च
वा सखीनिचयेन॥ १॥ शिव॥

पाणिपद्मगतो गतो मणि
रेष किं रचयामि?।
दैवदत्त मवाप्यते कि
मितोऽपि हा कथयामि?॥ २॥ शिव॥

वारितो दायितो! वचो
न कृतं सखी निवहस्य।
युक्त मेव ततो यतो मम
यातना हृदयस्य॥ ३॥ शिव॥

किं भरामि? भणामि वा किमु?
ताडिता मदनेन ।
कुत्र यामि? करोमि किं न्विह?
शालिता कदनेन ॥ ४ ॥ शिव ॥

After the words 'वन मिति मन्ये' at line 14, page 85, add the following song to मन्दयाना—

XXV. वसन्तरागः—आडवतालः

पल्लवी

विसृज विषादं, मुञ्च विवादम् ।
सन्त्यज खरनिःश्वासम् ॥

अनुपल्लवी

सरसिजवदने! केळीसदने ।
रचयचरणविन्यासम् ॥ विसृज ॥

चरणाः

विरचय हारं! प्रसरतु तारं
मदनयशो महनीयम् ।
फल मनवरतं कलयतु सुकृतं
सकलभुवनकमनीयम् ॥ १ ॥ विसृज ॥

नन्दय सदयं पवनजहृदयं
जनय विलोचनरङ्गम् ।
रतिरसनिलयं योजय वलयं
नर्तय सतत मनङ्गम् ॥ २ ॥ विसृज ॥

लोचनयुगळे निर्जितकमले
कुरु कज्जल मभिरामम् ।
मनसिजलघिमा खञ्जनमहिमा
द्वय मपि भवतु विरामम् ॥ ३ ॥ विसृज ॥

लोचनकमलैः अविरळ ममलैः
अर्चय मनसिजदेवम् ।
चन्दनललितैः अपि दहरसितैः
अवलेपय बहुसेवम् ॥ ४ ॥ विसृज ॥

After line 17, page 85, add the following song to हिडिम्बा—

XXVI. गुर्जरीरागः—रूपकतालः

पल्लवी

सखि मे वल्लभं उदितविलासम् ।

अनुपल्लवी

सह सङ्गमय मया नतया, रति -
कौतुकदर्शितहासम् ॥ सखि ॥

चरणाः

अविकलयौवन - भूषितया, दर -
तरळितलोचनतारम् ।
किञ्चिदुदञ्चित - विहसितया, चल -
दविरळपुलकविकारम् ॥ १ ॥ सखि ॥

अवनतवदन - सरोरुहया, हृदि
समुदित मुदितमनोजम् ।
निवसन विनिहित - करतलया, चिर -
योजितपाणिसरोजम् ॥ २ ॥ सखि ॥

कपटकोपपटु - भाषितया, मुख -
सरसिजचुम्बनलोलम् ।
चकितविलोल - विलोचनया, कर -
परिकृतनीविनिचोलम् ॥ ३ ॥ सखि ॥

चलितकपोल - कलास्वनया, ऽधर -
निहिताधर मनुवेलम् ।
शिञ्जितरञ्जित - नूपुरया, कृत -
भुजयुगबन्धनखेलम् ॥ ४ ॥ सखि ॥

After stanza 54 at the end of page 86, add the following song to भीमसेन—

XXVII. गुर्जरीरागः—यतितालः

पल्लवी

हरि ! हरि !! हतादरतया,
त्वं गता कुपिते व ।

अनुपल्लवी

सापराधतया मया ऽपि न
वारिता ऽसि हिते व ॥ हरि ॥

चरणाः

चिन्तयामि तवाऽऽननं, कुटिलभ्रु! कोपभरेण ।
शोणपद्ममिवोपरि भ्रमताकुलं भ्रमरेण ॥ १ ॥ हरि ॥
त्वा महं हृदि सङ्गता मनिशं भृशं रमयामि ।
किं प्रिये! ऽद्य करोमि भामिनि? किं वृथा विलपामि॥२
तन्वि! खिन्न मसूयया हृदयं तवा ऽऽकलयामि ।
त न्न वेद्मि कुतो गताऽसि नतेन ते ऽनुनयामि ॥३॥हरि
दृश्यसे पुरतो गतागत मेव मे विदधासि ।
किं पुरेव ससम्भ्रमं परिरम्भणं न ददासि ॥४॥ हरि ॥

At the end of page 87, add the following song to करेणुका—

XXVIII. देशाख्यरागः—एकतालः

पल्लवी

प्रेयसी तव विरहे मारुत!

चरणाः

स्तनविहितमपि हारमुदारम् ।
हा! मनुते कृशतनुरिव भारम् ॥ १ ॥ प्रेयसी ॥
सरसमसृणमपि मलयजपङ्कम् ।
पश्यति विषमिव वपुषि सशङ्कम् ॥ २ ॥ प्रेयसी ॥
श्वसितपवनमनुपमपरिणाहम् ।
मदनदहन मिव वहति सदाहम् ॥ ३ ॥ प्रेयसी ॥

दिशि दिशि किरति सजलकणजालम् ।
नयननळिन मिव विगळितनालम् ॥ ४ ॥ प्रेयसी ॥

त्यजति न पाणितलेन कपोलम् ।
बालशशिन मिव साय मलोलम् ॥ ५ ॥ प्रेयसी ॥

नयनविषय मपि किसलयतल्पम् ।
गणयति विहितहुताशनकल्पम् ॥ ६ ॥ प्रेयसी ॥

Substitute the following song in place of stanza 59 at page 88—"**कोपस्त्वया** etc." to **भीमसेन**—

XXIX. **मालवरागः—एकतालः**

पल्लवी

कमलदळलोचने! विरचय न रोषम् ।

अनुपल्लवी

मदनशरपावको भवति तनुपावको
वहसि कथ मुरसि नहि तोषम् ॥ कमल ॥

चरणाः

वद किमपि जायतां, अमृतरसवाहिनी
परिणमतु मधुरमधुरा ।
तनु रतनुलीलया पुलक मवगाहतां
पटु नटतु मम नयनतारा ॥ १ ॥ कमल ॥

विरचय दृगञ्चलं स्मरसमरचञ्चलं,
हर कमलदळमधुरिमाणम् ।
विकलय मदालस - भ्रूमरमधुमाधुरीं
शिथिलय चकोर महिमानम् ॥ २ ॥ कमल ॥

लुलितमणिकुण्डलं वदनशशिमण्डलं
किमिति विनियमसि वारम् ।
अथ रजनिनायको धृतललितखेटको
रचयतु धरणिवलयचारम् ॥ ३ ॥ कमल ॥

त्वमसि हृदि चन्द्रिका त्वमसि हृदि मालिका
त्वमसि मम चेतसि पटीरम् ।
सकलगुणसुन्दरी प्रणयतरुमञ्जरी
क्षिपसि किङ्कर मधीरम् ॥ ४ ॥ कमल ॥

Substitute the following song in place of stanza 61 at page 89—"परिम्लानं पीन etc." to भीमसेन—

XXX. विभासरागः—एकतालः

पल्लवी

किसलयशयनतले कुरु कामिनि!
चरणनलिनविनिवेशम् ।

अनुपल्लवी

तव पदपल्लव वैरिपराभवं
इद मनुभवतु सुवेशम् ॥ किसलय ॥

चरणाः

वदनसुधानिधि - गळित ममृत मिव
रचय वचन मनुकूलम् ।
विरह मिवा ऽपनयामि पयोधर -
रोधक मुरसि दुकूलम् ॥ १ ॥ किसलय ॥
अधरसुधारसं उपनय भामिनि
जीवय मृत मिव दासम् ।
त्वयि विनिहितमनसं विरहानल -
दग्धवपुष मविलासम् ॥ २ ॥ किसलय ॥
शशिमुखि ! मुखरय मणिरशनागुणं
अनुगुणकण्ठनिनादम् ।
श्रुतियुगळे पिकरुतविकले मम
शमय चिरा दवसादम् ॥ ३ ॥ किसलय ॥
मा मति विफल - रुषा विकलीकृतं
अवलोकित मधुनेदम् ।
लज्जित मिव नयनं तव विरमति
सृजसि वृथा रतिखेदम् ॥ ४ ॥ किसलय ॥
